

IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

MÜTENEBBİLER MESELESİ BAĞLAMINDA CÂHİLİYE ARAPLARININ NÜBÜVVET TELAKKİLERİ*

Hüseyin SARIKAYA**

Öz

Arap toplulukları İslamiyet'in doğuşundan önce Arap yarımadası ve çevresindeki bölgelerde yaşamaktaydılar. Bu topluluklar siyasi bir birlik halinde yaşamaktan ziyade dağınık kabilelere ve boylara ayrılmışlardı. Câhiliye devrinde Arap toplulukları Mecûsilik, Sâbiilik, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi çeşitli inançlara sahiptiler. Fakat Arap kabilelerinin zihin dünyalarını daha çok putperestlik şekillendirmekteydi. Diğer dinlerin öğretilerini de zaman zaman kendi inançlarının içerisine dahil etmekteydiler. Böylece tutarsız ve dünyevî dinî algıları zaman içerisinde kendine has bir şekil aldı. Bu algı ulûhiyet, ahiret, ibadet ve nübüvvet telakkilerini derinden etkiledi.

Hız. Peygamber'in hayatının sonlarına doğru İslamiyet Arap yarımadasının tamamına yayılmış olmakla birlikte, bu dini sonradan benimsemiş olan bazı insanlar eski inançlarını tam anlamıyla terk etmemişlerdi. Nitekim Hız. Peygamber'in vefatının hemen öncesinde ortaya çıkan ve Hız. Ebûbekir devrinde de devam eden ridde isyanlarına çok sayıda kabilenin destek vermiş olması bunun en açık göstergesidir. Bu isyan hareketinin en tehlikelileri peygamber olduklarını iddia eden mütenebbîlerdi. Mütenebbîler meselesi bir yönüyle siyasi bir hüviyete sahipken diğer yönüyle mezkur kabilelerin dinî inançlarının keyfiyetini gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma, mütenebbîler meselesi çerçevesinde isyan hareketlerine destek vermiş olan Arap kabilelerinin nübüvvet kurumuna bakışlarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için Arap coğrafyasının tarihî geçmişi ve dinî inanç merkezlerinin durumu, şâir ve kâhin gibi kabilelerin gözünde ayrı bir değeri olan grupların ahvali, ridde hareketlerinin tarihsel süreci ile mütenebbîlerin ortaya çıkışlarındaki etkenleri de değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mütenebbîler, Ridde İsyancıları, Müseylimetü'l-Kezzâb, Tuleyha b. Huveylid, Secâh bt. Hâris, Esved el-Ansî, Lakît b. Mâlik el-Ezdî, Selmâ bt. Mâlik, Nübüvvet Algısı, Araplar, Şâir, Kâhin, Câhiliye Devri

Makalenin Geliş Tarihi: 27.01.2018 **Makalenin Kabul Tarihi:** 20.07.2018

* Bu makale *Kur'ân'ın İndiği Dönemde Cahiliye Araplarının Nübüvvet Telakkileri* ana başlığıyla 3 Kasım 2017 tarihinde gerçekleştirilen çalıştayda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Yalancı Peygamberler Meselesi Bağlamında Arap Topluluklarının Nübüvvet Anlayışları" başlıklı tebliğin yeniden gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü; e-mail: huseyin_sarikaya@hotmail.com; ORCID ID: [0000-0002-9398-1295](https://orcid.org/0000-0002-9398-1295)

PROPHETHOOD PERCEPTION AMONG THE JAHILIYYAH ARABS WITHIN THE CONTEXT OF FALSE PROPHETS

Abstract

The Arab tribes had been living in Arabian-peninsula and adjacent regions before the birth of Islam. Those communities had no political cohesion but division among various tribes and clans. They believed in Zoroastrianism, Sabaeism, Christianity and Judaism etc. during the Jahiliyyah period. However, the idea of idolatry mainly formed their mentality. Also they often integrated certain principles of other religions into their own beliefs. By this way, their religious senses, which seemed to be incoherent and mostly secular, gradually took a idiosyncratic shape. Which had a deep impact on their understanding of Godhead, afterlife, worship and prophethood.

Although Islam had spreaded over the whole Arabian peninsula towards the end of Prophet Muhammad's (pbuh) life, some late-converts hardly gave up their previous faith. In fact, numerous clans' involvement in the Apostasy (al-Riddah rebellion) breaking up just before the death of Prophet Muhammad (phub) and continuing during the caliphate of Abû Bakr proved this claim to be true. The most dangerous leaders of this rebel movement were the false prophets who claimed to be so. The issue of false prophets had both political aspect and revealed the essence of relevant tribes' beliefs.

This study aims to clarify the understanding of the Arab tribes who joined in al-Riddah within the context of false prophets. To better apprehend this affair, history of Arabian peninsula, state of religious centers, the status of the prominent persons such as poets and oracles in tribal life, historical background of al-Riddah and driving forces behind the emergence of false prophets need to be taken into account.

Keywords: The False Prophets, al-Riddah (Apostasy), Musaylimah the Liar, Tulayhah b. Khuwaylid, Sajâh bt. al-Hârith, Aswad al-Ansî, Laqît b. Mâlik al-Azdî, Salmâ bt. Mâlik, The Understanding of Prophethood, Arabs, Poet, Oracle, The Time of Ignorance (Jahiliyyah)

وما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْتَابْتُمْ عَلَىٰ آثْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَصُرَ اللَّهُ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ

"Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse, gerisin geri mi döneceksiniz? Kim geri dönerse bilsin ki, Allah'a asla zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir" (Âl-i İmrân 3/144)

Uhud savaşında (3/625) Hz. Peygamber'in şehit edildiğine dair bir şayanın yayılmasının ardından sahabe arasında çıkan ihtilaf üzerine indirilen bu ayetin¹ nüzulünden sonra yaklaşık yedi yıl geçmiş ve müslümanlar bu ayeti belki de defalarca okumuşlardı. Fakat ayetin işaret ettiği manayı ancak 11/632'de Hz. Peygamber'in vefatı vuku bulunca tam anlamıyla kavramışlardı. Uhud'da yaşadıklarına benzer bir kargaşa ve üzüntü içerisindeki ensar ve muhacir

¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 128-129; Celâleddin Ebî Abdirrahmân es-Süyûtî, *Esbâbü'n-Nüzûl el-müsemmâ Lübbâbü'n-nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl* (Beirut: Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1422/2002), 64-65.

"O ölmedi", "Musa (a.s.) gibi göklere yükseldi", "Onun dönüşünü bekleyin. Umulur ki, o göğe çıkmıştır" diyerek birbirleriyle tartışmaya başladıkları sırada bir ses, bu ayeti yeniden onlara hatırlatıyor ve "Kim Muhammed'e tapıyor idiyse bilmiş olsun ki, Muhammed ölmüştür. Kim de Allah'a tapıyor idiyse bilmiş olsun ki, Allah Hayy'dır (Ölümsüzdür)" şeklindeki meşhur cümlesiyle tartışmaya son veriyordu.² Bu sesin sahibi Hz. Peygamber'in halefi Ebûbekir'di. Fakat Hz. Ebûbekir'in uğraşması gereken esas mesele Hz. Peygamber'in vefatıyla sarsılan ensar ve muhaciri kendine getirmek değil, Resulullah'ın vefatına yakın bir zamanda ilk sinyallerini veren, vefatıyla da yarımadanın dört bir yanına yayılan ve "müminlerin başına gelecek belalardan"³ birinin nihayet gerçekleştiğini düşünen itikadı zayıf⁴ a'râbilerin destek verdiği *Ridde* hareketleriydi. Bu hareketler içerisinde en tehlikeli olanları ise peygamberlik iddiasında bulunan *mütenebbî*lerdi.

İslam tarihinin kritik olaylarından birini teşkil eden ve "Dinden Dönme Hareketleri" olarak da adlandırılan *Ridde/İrtidâd*, hem müslümanların birliğine hem de İslam dininin öğretilerine karşı açıkça bir savaş ilanuydu. Aynı zamanda bu hareket, mütenebbîler meselesi bağlamında ele alındığında, câhiliye adetlerinin yeniden gündeme getirilmesi anlamına da gelmekteydi.⁵ Zira Hz. Peygamber'le birlikte nübüvvetin tamamlandığı ayet⁶ ve hadislerle⁷ kesin olarak teyit ve tespit

² Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, trc. Abdurrahman Elmalı vdg, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014), II: 269-275; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif bi-Mısır, 1962), 3: 200-201.

³ "وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَابِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" = Bedevîlerden öylesi vardır ki (Allah yolunda) harcayacağını angarya sayar ve sizin başınıza belâlar gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah pek iyi işiten, çok iyi bilendir" (Tevbe 9/98).

⁴ "قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا فَلَمْ نَدُومُوا وَلَكِنَّ قَوْلُوا اسَلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" = Bedevîler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah'a ve resulüne itaat ederseniz yaptığınız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir" (Hucûrât 49/14). Gerek bu ayet gerekse yukarıda kaydettiğimiz iki ayet (Âl-i İmrân 3/144 ve Tevbe 9/98) Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ayrılıkların arka planını deyim yerindeyse özetleyen ve hadiselerin vukuunu önceden öngörerek müslümanları uyarmıştır.

⁵ Câhiliye devrinden kastedilen dönemin sadece "İslam öncesi devir ve uygulamaları" olarak değil, İslam'a aykırılık ifade eden her türlü uygulama ve bu uygulamaların toplum hayatına sokulması anlamına geldiğine dair ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bk. Ignaz Goldziher, "What is Meant by 'al-Jâhiliyya'", *Muslim Studies*, ed. S.M. Stern, trc. C.R. Barber - S.M. Stern (Albany: State University of New York, 1977), 1: 201-208; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan -Kur'ânî Dünya Görüşü'nün Semantiği*, trc. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 297-320; Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 18-19.

⁶ Ahzâb, 33/40.

edilmesine rağmen, bazı insanların nebîlik iddiası ile ortaya çıkması, esasında câhiliye âdeti/geleneğini yaşatma arzusunun mahsulüydü. İşte Ridde isyanlarının her iki açıdan büyük bir tehlikeyi haiz olması, Hz. Ebûbekir'in meselenin halli hususunda ciddiyet ve titizlikle durmasına neden olmuştur.

İslam tarihinin ilk asrında vuku bulan hadiseler içerisinde ayrı bir önemi olan Ridde hareketleri kuşkusuz çok sayıda müellifin dikkatini çekmiş ve bu hadiselerin tarihsel süreci üzerine geniş bir literatür teşekkül etmiştir. Bu mesele hakkında hususî eser kaleme alan İbn Hubeyş'in *Kitâbü'l-Gazavât*⁷ ile Vesîme b. Musa'nın *Kitâbü'r-Ridde*'sinin⁸ yanında, İbnü'l-A'sem el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-Fütûh*'u,⁹ Kelâ'î'nin *el-İtikâf*¹, Taberî,

⁷ Ebû Abdullah İsmâ'îl b. Muhammed, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fu'âd Abdülbâkî, (Kâhire: el-Matba'atü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1403), Menâkıb 18; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dârü Tayyibe, 2006), İmân 327, Mesâcid 5; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, şrh. Ahmed Şâkir Hamza ez-Zeyn (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1416/1995), 9: 178. Konu ile alakalı özel araştırmalar için bk. Metin Yurdagür, "İslâm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997): 303-312; Khalid Zafarullah Daudi, "Hatm-i Nübüvvet-Literatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 479-484.

⁸ Ebû Yezîd Vesîme b. Mûsâ, b. el-Furât, *Kita'un min Kitâbi'r-Ridde*, haz. Habil Wilhelm Hoenerbach (Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1951). Bu eserin temininde değerli yardımlarını esirgemeyen İSAM Kütüphanesi uzmanlarından Ekrem Aslan Bey'e bu vesileyle en derin muhabbet ve teşekkürlerimi sunarım.

⁹ Bu eserin aidiyeti konusunda birtakım tartışmalar mevcuttur. Aslında İbnü'l-A'sem'e ait olan bu eserin Ridde savaşlarını anlatan kısmının bir nüshası Hindistan'daki Bankipûr şehrinde bulunmaktadır. Muhammed Hamidullah, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Vâkîdî'nin Ridde hadiseleri üzerine bir eser kaleme aldığına dair bilgi (Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Eymen Fu'âd Seyyid (London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1430/2009), 2/1: 309) ve tespit ettiği nüshanın muhtevassından hareketle eserin Vâkîdî'ye ait olduğunu düşünmüştür (*Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-İrâk, kilâhümâ rivâyetü İbni'l-A'sem el-Kûfî*, thk. Muhammed Hamîdullah (Paris: Editions Tougui, 1989) Hamidullah, çalışmasının fütûhâtla alakalı kısmında ise İbnü'l-A'sem el-Kûfî'ye ait rivayetleri de eklemiştir. Bu tahkiki başka çalışmalar da takip etmiştir (*Kitâbü'r-Ridde ma'a nebze min fütûhi'l-İrâk ve zikri'l-Müsennâ bin Hârise, rivâyetü Ahmed b. Muhammed b. A'sem el-Kûfî*, thk. Yahya el-Cebûrî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990; *Kitâbü'r-Ridde*, thk. Mahmud Abdullah Ebû'l-Hayr (Amman: Dârü'l-Furkân, ts)). Lakin İbnü'l-A'sem'in eseri üzerine yapılan tahkik çalışmalarının ardından, Vâkîdî'ye ait olduğu düşünülen eserin, aslında *Kitâbü'l-Fütûh*'un bir parçası olduğu kanaati hasıl olmuştur (Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (b.y.: Dârü'l-Evzâ, ts.) 1: 6-69). Her iki tarafa ait tahkikler kıyaslandığında ise Vâkîdî'ye nispet edilerek neşredilen nüshalardaki bilgilerin ve muhtevanın İbnü'l-A'sem'in eserinde yer alan ridde hadiselerine ait kısımdan daha geniş olduğu, *Kitâbü'l-Fütûh*'ta bazı kısımların özet olarak geçildiği veya hiç nakledilmediği de görülmektedir. Muhtemelen el-Kûfî, eserini yazmadan önce geniş muhtevalı olan ilgili nüshayı kaleme almış; lakin eserini bir araya getirdiği sırada daha önce yazdığı birtakım bilgileri nakletme gereği duymamış olmalıdır. Dolayısıyla esere işaret edilmesi hususunda bir tercihte bulunmamız gerekiyor. Yukarıda zikrettiğimiz

Belâzurî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, İbn Haldûn'un tarihe dair eserleri önemlidir. Bu tarihî kaynaklardaki bilgileri derleyen araştırmacılar ise, genellikle, isyanların tarihî süreci veya kabile ilişkilerinin isyanlardaki rolü çerçevesinde konuyu irdelenmişlerdir.¹⁰ Haliyle isyanlara iştirak eden kabile mensuplarının nübüvvet algıları ile bu algının gerek isyanların patlak vermesinde gerekse mütenebbîlerin peşlerinden sürüklenmelerinde ne derece etkisi olduğu hususu şu ana kadar irdelenmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma, siyasî-askerî süreçte yaşananlarının yanında, meseleyi nübüvvet algısı çerçevesinde değerlendirmek amacı ile kaleme alınmıştır. Bu vesile ile mütenebbîler meselesi özelinde Arap topluluklarının nübüvvet anlayışlarının daha iyi anlaşılabilmesi adına Arap yarımadasının dinî ahvaline dair birkaç anahtar hususa temas edecek, mütenebbîlerin ortaya çıkışlarında etkili olan sebeplere dair yeni bilgi ve bulgularımıza da ayrıca temas edeceğiz.

A) Araplar ve Yarımada'daki Dinî İnanç Merkezleri

Samî ırkının en geniş kolu olarak kabul edilen ve ilk olarak Arap yarımadasının güneyine yerleşen Arap/Araplar ismine ilk defa Asur Kralı III. Salmanasar zamanına ait kitabelerde rastlanmaktadır. Bundan sonraki tarihlerde isimleri Arabu, Aribi ve Urbi gibi şekillerde zikredilenler ise genellikle kuzeyde yaşayan Arap kabileleridir. Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabile veya boylar genellikle kendi hallerinde yaşamışlardır. Yarımada'nın güney kısmında yer alan, zenginliği ve ticarî merkez hüviyetinde olması sebebiyle İ.Ö. 24'te Roma, miladî 525'te Habeş ve

mesele çerçevesinde el-Kûfi'nin eserine dair tahkiki dikkate almakla birlikte, ilgili konuları çoğunlukla Vâkıdî'ye nispet edilen ve Yahya el-Cebûrî'nin hazırladığı tahkik çalışmasından hareketle naklettiğimizden, söz konusu eserin sadece ismini zikrederek (*Kitâbü'r-Ridde*) atıfta bulunmayı uygun gördük.

¹⁰ Julius Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1884-1899), 1-6; Leona Caetani, *İslâm Târîhi*, trc. Hüseyin Câhid (İstanbul: Tanin Matbaası, 1926, 1927) 7-10; Bahriye Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967); Elias Shoufani, *al-Riddah and the Conquest of Arabia a Re-Evaluation* (Toronto: University of Toronto Press, 1973); Ali Atûm, *Hareketü'r-Ridde* (Ammân: Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadîse, 1987); İlyâs Şevfânî, *Hurûbu'r-Ridde -Dirâse nakdiyye fi'l-masâdir* (Beyrut: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1995); Mehmet Salih Arı, *Hazreti Ebûbekir ve Ridde Savaşları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996); Muhammed Abdullah Ebü'l-Hayr, *Dîvânü hurûbi'r-Ridde* (Amman: Cüheyriye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004); Hasan Sa'îd Seyyid Merzûk, *Hareketü'r-Ridde fi'l-Bahreyn* (Beyrut: el-Mü'essesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâseti ve'n-Neşr, 2005); Sâmi b. Abdullah el-Mağlûs, *Atlasu hurûbi'r-Ridde fi 'ahdi'l-Halîfeti'r-Râşîd Ebîbekr es-Siddik* (Riyad: Şeriketü'l-Abikân li'l-Ebhâsi ve't-Tatvîr, 1429/2008); Gaydâ Hazne Kâtibî, *Evveliyâtü'l-fütûh hurûbu'r-Ridde fi'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2009); Ahmed Sa'd el-İş, *Hurûbü'r-Ridde -Dirâse tahlîliyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015).

akabinde Sasanîler'in istilasına uğrayan Yemen'in dışındaki iç Arabistan'ın -Ebrehe'nin miladî 570 tarihindeki başarısız girişimi istisna kabul edilirse-yabancı devletlerin baskısına pek de maruz kalmadığını söyleyebiliriz.¹¹

Araplar, tarihî açıdan Arab-ı bâide ve Arab-ı bâkiye şeklinde ikiye ayrılır. Arab-ı bâide Âd, Semûd, Medyen, Câsim, Ubeyl gibi Suriye ve Mısır'a kadar uzanan ve Arabistan'ın kuzeyinde kalan topraklarda yaşayan kabilelerden müteşekkildir. Arab-ı bâkiye'nin ise soyları devam eder ve Arab-ı âribe ile Arab-ı müsta'ribe şeklinde iki kola ayrılır. Kahtânîler de denilen Cürhüm ve Ya'rûb şeklinde iki kol üzere genişleyen Yemen kökenli kabileler, Arab-ı âribe kabileleri olarak kabul edilirken, bu kabilelerle akrabalık kurmak suretiyle Arap kültürü ve diline aşina olanlara ise Arab-ı müsta'ribe denilmiştir ki,¹² Kureyş kabilesi de bu ikinci grubun Adnân koluna mensuptur. Arap topluluklarının güney ve kuzeyde kurdukları Sebe', Ma'în, Himyer, Nebât, Tedmür, Gassân ve Hîre gibi devletlerin dışında siyasî örgütlenmesi adına teşkil ettikleri yegâne birlik *kabile*dir. Bedevî yaşam tarzı içerisinde gelişen yakınlıkları, ittifakları, kan davaları, ihtilafları vb. hususlar kabilelerin asabiyet yapısını, dinî anlamda düşünce dünyaları ile yarımada içindeki konumlarını da etkilemiş ve bu durum İslam'dan önce ve sonra da çeşitli şekillerde devamlılık arz etmiştir.¹³

Yemen başta olmak üzere yarımada'nın çevresinde ve bazı iç kısımlarında ikamet eden hıristiyan ve yahudilerin yoğun bir biçimde, sâbiî¹⁴ ve mecûsîlerin ise kısmen Arapların dinî duygu, kavram ve

¹¹ Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye -Târîhu'l-Arab münzü asri'l-Câhiliyye hattâ Sükûti'd-devleti'l-Emeviyye* (Beirut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1986), 75-88, 94-95; Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 272-273.

¹² Yıldız, "Arap", 3: 273.

¹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beirut: y.y., 1413/1939), 1: 353-409; Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004), 17-55.

¹⁴ Câhiliye Araplarının yaşadıkları coğrafyaya yakın komşularından biri de Sâbiîlerdir. Miladî birinci asırdan itibaren çeşitli zamanlarda Filistin-Ürdün, Ürdün-Suriye ve Basra-Bağdad arasındaki bölgelerde ikamet eden bu dinî gruba, komşuları olan Arap kabilelerinin de aşina oldukları rivayet edilmektedir. Öyle ki, kendilerini *Manden* (bilen, anlayan anlamında) ve *Nasuray* (hakikati koruyup muhafaza eden anlamında) gibi kavramlarla tanımlamalarına rağmen, komşu Arapların onlar için kullandıkları Sâbiî (vaftiz olan, suya dalan, yıkanan anlamlarında) ismini de benimsemiş olmaları bu münasebetlerin boyutunu ortaya koymaktadır. Sâbiîler miladî birinci asırda Filistin bölgesine hâkim olan Yahudilerin baskısı sonrası Güney Mezopotamya'da noktalanacak hicret maceraları sırasında Yahudi geleneğinden aldıkları inanç unsurlarına İran'ın dinsel geleneklerini ve Nestoryan Hıristiyanlık unsurlarını da eklemişlerdir. Kur'ân ayetlerinde (Bakara 2/62; Mâide 5/69, Hac, 22/17) bu gruptan bahsedilmiş olması da Câhiliye Araplarının Sâbiîlerden bir şekilde haberdar olduğunu göstermektedir (Şinasi Gündüz, *İslam ve Sâbiîlik* (İstanbul: HİKAV Yayınları, 2018), 15-18,31-38, 41-49). Fakat bu dinî grubun Câhiliye topluluklarını dinî öğretiler açısından net bir şekilde

anlayışlarını etkiledikleri anlaşılmaktadır.¹⁵ Suriye, Irak, İran, Habeşistan ve Babil'deki akidevî yapılanmalar, Yemen, Uman, Necid, Bahreyn, Necran gibi güney bölgeler ile Esed, Gatafan, Tayy ve Kelb kabilelerinin ikamet ettikleri Arabistan'ın kuzey ve kuzey doğu kesimlerini hem kültürel hem de dinî anlayış açısından şekillendirmekteydi.¹⁶ Puta tapıcılığın yaygın olduğu Hicaz'da ise yahudiler başta olmak üzere diğer din mensupları da kendilerine yer bulmuş¹⁷ ve öğretilerini çevre kabilelere belirli ölçüde aktarmışlardı. Bölgenin üç önemli şehrinden Mekke ve Tâif aynı zamanda birer dinî merkez konumundaydılar. Mekke, Arapların kutsal kabul ettikleri şehirlerin başında gelmekte ve şehrin merkezindeki Kâbe, mabetlerin en kutsalı kabul edilmekteydi. *Îlâf* adı verilen diplomatik-iktisadî mahiyetteki anlaşmalar sayesinde yarımada'nın çevre topraklarına açılan¹⁸ Mekkeliler, kabilevî inançlarını devam ettirmelerinin yanında karşılaştıkları diğer dinlere dair çeşitli inanç biçimlerine de bir şekilde aşınaydılar. Tâif'in Kâbe'yi andıran *Beyt*'i ise Lât'ın etrafını kuşatan

etkilediklerini söylememiz güçtür. Zira Sâbiî inancında var olan güneşin kutsallığı, oruç, Hz. Nûh'un üstün konumu, düalizm, beş vakit dua gibi birtakım uygulama ve dinî kültüre ait unsurların Câhiliye Arapları arasında pek fazla akis bulmadığı görülmektedir. Ancak bu dinin sıkı irtibatla olduğuna işaret ettiğimiz Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlere mensup toplumlar üzerinden bir etkileşimin olduğunu söylememiz daha uygun gözükmemektedir. Benzer durum Mecûsiler için de söylenebilir (Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler -Emevîler'in Sonuna Kadar-* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 48-56, 83-104).

¹⁵ Nuh Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2016), 70-106; Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 89-155; Mustafa Çağrı, "Arap (İslam'dan Önce Araplar'da Din)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 316-317.

¹⁶ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1410/1990), 1: 45-47; Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, 8-9, 11-14.

¹⁷ Özellikle Medine'de Yahudilerin bu anlamda etkisi ve Araplarla ilişkisi daha net görülmektedir. Çocukları olmayan veya erken yaşta vefat eden bazı Medineli Arapların çocuklarını yahudilerin yanına vermesi ve birer yahudi gibi yetişmelerine müsaade etmeleri dikkate alınır bu ilişkilerin oldukça sıkı olduğunu söyleyebiliriz (Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1993), 1: 583-584; Arslantaş, *Hiz. Muhammed Döneminde Yahudiler*, 70-106, 205-206). Yine Kur'ân-ı Kerim'de geçen Ehl-i Kitâb, Yahudi, Nasara, Sâbiî, Mecûsî gibi tabirlerden hareket edildiğinde, ilk muhatapların yani Mekke, Taif ve Medine gibi yarımada'nın en batısında yer alan toplulukların da bu inanç sahiplerini bir şekilde tanıdıklarını göstermektedir (Şinasi Gündüz, "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu ve Ebû Hanife ile Çağdaşlarının 'Kitâb' Terimi Merkezli Yaklaşımları", *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (Ebû Hanife Özel Sayısı 2002): 241-245).

¹⁸ Muhammed Hamidullah, "El-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", trc. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961): 213-222.

*Rabbe'*ydi. Bu mekân sadece Tâiflilerin değil, sayir Arap kabilelerinin de kutsal saydıkları bir merkezdi.¹⁹

Hz. Peygamber'in doğumuna yakın tarihlerde Arapların itikatları ile bu itikatlarını etkileyen dinlerin konumu aşağı yukarı zikrettiğimiz minval üzereydi. Lakin tarihsel süreç içerisinde Arap topluluklarının dinî inançlarında bir değişim başlamıştı. Arap kabileleri bir yandan Allah'ın varlığına olan vurguyu artırırken, diğer yandan millî bir kimliğe sahip olan Yahudilik ile ezilmiş toplumlara sürekli sabrı tavsiye eden Hıristiyanlığa karşı genellikle mesafeli duruyorlardı. Kabilelerin putları kısmen güç kaybetse de yine yaygın bir inanç biçimi olarak varlığını devam ettirmişti. Bu durum karmaşık bir örgüyle birbirine dolanmış inançlar yığını aynı şehir, bölge ve hatta aile içinde yekdiğerinin varlığını kabullenmek suretiyle çok dinli (*multi-religious*) bir tablonun oluşmasına da zemin hazırlamaktaydı. Öyle ki, bir yanda Kâbe'nin etrafını çeşitli kabilelere ait putlar çevrelerken diğer yanda Kâbe'nin içinde veya sütunlarında peygamber ve melek tasvirleri²⁰ yer almaktaydı. Bu arada Ehl-i Kitâb'ın bir peygamberin geleceğine dair beklentilerini çevresindeki komşularına anlatmaya başlaması,²¹ Arapların zihninde bir başka algının yeşermesine de zemin hazırlıyordu.

B) Şâirler ve Kâhinlerin Mevkisi

Arap düşüncesinde nübüvvet meselesini daha iyi anlayabilmek için şâir ve kâhinler hakkında da kısaca bilgi vermek ve onların gözünde nübüvvetin ne anlam ifade ettiğini bilmek gerekmektedir. Arap topluluklarının gerek fikrî gerekse dinî düşüncelerinin dışavurumu olarak tarihte karşımıza çıkan ve Kur'an-ı Kerîm'in belağatıyla meydan okuduğu şâirler de diğer kabile mensuplara nazaran daha üst bir konumda bulunmaktaydılar. Zira yazının egemen olmadığı bir toplumda sözün kuvveti ve büyüğü ancak şiirle sağlanmıştır. Araplara göre büyüleyici bir şekilde kafiyeli sözler sarf eden şâirlerin bir cini/şeytanı olduğuna ve cinleri sayesinde sırlar âleminden bazı bilgileri daha edebî bir üslup ile yaşanan

¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 63; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, 258-263, 273.

²⁰ Nitekim Hz. Peygamber, Kâbe'ye girdiğinde Hz. İbrahim ve İsmâîl'in resimlerini görmüş ve ellerinde fal okları tuttıkları halde tasvir edilmiş olmalarını esefle karşılaşmıştır. Ayrıca bu türden suretlerin kazılmasını emretmiştir (Buhârî, *Ehâdisü'l-Enbiyâ* 8). Yine Kâbe'nin sütunları üzerinde Hz. Meryem ve oğlu İsa (a.s.) ait çeşitli tasvirlerin olduğu da zikredilmektedir (Üçok, *İslâmdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, 11).

²¹ Bakara 2/89-91.

dünyaya getirdiğine ve söylediğine inanırlardı.²² Öte yandan Kur'an ayetleri Câhiliye Arapları'nın şâirleri mecnunlara yakın bir konumda tuttuklarına,²³ yaklaşılması tehlikeli olan ve şeytanlardan/cinlerden haber alan kimseler olduklarına,²⁴ geçici bir süre bu ruhlar âleminin etkisinde kaldıkları için de söyledikleri her şeye pek itimat etmediklerine²⁵ ayrıca işaret etmektedir. Dolayısıyla şâirlerin gizemli ve özgün kavramlarla konuşmaktan öteye geçemedikleri, lakin sözün büyüüne değer veren bu topluluklar içinde kendilerine yer buldukları söylenebilir.

Batı Sami dillerinde kâhin, manevi âlem ile cemaat arasındaki irtibatı sağlayan, ilahî makamın istek-arzularını kavrama yeteneği olan ve şâirler gibi iletişim kurabildiği bir cin veya şeytan sahibi kimseler olarak tasvir edilmektedir.²⁶ Haliyle Arap topluluklarında bazen bir kişi hem şâir hem de kâhin olarak karşımıza çıkabilmektedir. İslam'dan önce Câhiliye Arapları arasında kehanet oldukça yaygındır ve Araplar nezdinde kâhin, şâirlere kıyasla daha güçlü bir konuma sahiptir.²⁷ Yine onlara göre dünya düzeninde Allah'ın yardımcıları olarak bazı ruhlar çalışmaktadır²⁸ ve kâhinlerin bu ruhlarla yakın ilişkileri vardır.²⁹

Kâhinler, peygamberlerin sahip olduğu beşerî âlemden sıyrılarak uhrevî âlemin bilgilerine ulaşma yeteneğine her zaman sahip olamamışlardır. Dolayısıyla onlar bu eksikliklerini gidermek adına bir takım hissî ve hayalî şeylere tutunmaya ve amaçlarına vasıl olmak için bunlardan yol bulmaya çalışırlar. Hissi ve hayalî duruma süreklilik kazandırmak için bazen şeffaf cisimlerden, hayvan kemiklerinden, secîli sözlerden, kuş veya diğer bazı hayvanlardan yardım beklerler ki, onların gaybî idraklerinin başlangıcı da budur.³⁰ Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de

²² Ali Yılmaz, "Arap Edebiyatında Şeytanlı (Cinli) Şairler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2002): 261-268; Faruk Çiftçi, "Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* 13 (2002): 315-324; Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 287; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 299.

²³ Saffât 37/36; Enbiyâ 21/5; Tûr 52/30.

²⁴ Şuarâ 26/224-227.

²⁵ Hâkka 69/41.

²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6: 755-756; Ömer Faruk Harman, "Kâhin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 170.

²⁷ Ayten Yılmaz, *İslâm Öncesi Arap Toplumunda Kehanet* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007), 84-92.

²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 6: 705.

²⁹ İlyas Çelebi, "Kâhin (Kelam)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 171.

³⁰ Abdurrahmân İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, thk. Abdüsselam eş-Şeddâdî (Dârülbeyzâ: Beytül-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005), 1: 158-159.

geçen iki ayetin (et-Tûr, 52/29; el-Hâkka, 69/42) Hz. Peygamber'in bir kâhin olmadığını ve Kur'ân'ın bir şâir veya kâhinden sudur etmediğine vurgu yapması bu anlamda dikkat çekmektedir. Diğer yandan Kur'ân'ın nüzûlü ile birlikte göğün/soyut âlemin kapıları şeytanlara ve cinlere kapatılmıştır.³¹ Dolayısıyla da Hz. Peygamber'den sonra bu tür kehânet iddiasıyla göklerden veya cinlerden haber aldığı iddiası içinde olmalarının herhangi bir dayanağı da kalmamıştır. Fakat bazı Arap kabileleri Kur'ân'ın bildirdiği bu gerçeği kavrayamadıklarından, şâirlik/kâhinlik vasıflarıyla ön plana çıkararak câhilî adetleri yeniden uygulama sahasına koyma gayreti içinde olan mütenebbîlerin peşinden sürüklenmiştir.

C) Ridde, Mürted ve Zekât Münasebeti

Lügatte "bir şeyden uzaklaşmak, yüzünü çevirmek, kesin bir dönüş yapmak" gibi anlamlara gelen *redde* fiilinden türeyen *ridde*, ıstilâhî olarak "Bir müslümanın dinden çıkması" anlamına gelir. Mürted kavramı ise, "dönmüş, ayrılmış, uzaklaşmış" anlamlarını ihtiva eder ve ıstilâhî olarak "Mümin olduktan sonra küfür kapsamına giren kelimeleri telaffuz etmek; İslam dininden dönmek; fiilî veya sözlü olarak İslam'dan çıktığını belli etmek; bir niyet, istihzâ, inat veya itikadî anlamda din dışı hareketlerde bulunmak" gibi manaları ifade eder.³² Kurân-ı Kerim'de ise bu kavram "dinden dönmek, imandan vazgeçirip küfre döndürme, savaş meydanını terk etmek, geldiği yol üzere gerisin geriye dönmek, eski haline gelmek, bir şeye dönüp bakmak, gözü kapatıp açmak"³³ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

İrtidâd hareketleri, Şam'dan Yemen'e, Bahreyn'den Kızıldeniz'e kadarki Arap yarımadasının doğu, güney ve kuzey bölgelerinin hemen her noktasında bulunan kabilelerin ya kısmen ya da tamamen Medine'ye karşı giriştikleri bir eylemdir. İrtidâd hareketine katılanlardan üç isim (Müseylime, Esved ve Tuleyha) daha Hz. Peygamber hayatta iken isyana

³¹ Buhârî, Tefsîrül-Kur'ân 72; Hicr XV/17-18; Mülk LXVII/5; Saffât XXXVII/10; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr - el-Câmi'u beyne'l-fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'ilmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrahman Umeyra (Mansure: Dârü'l-Vefâ, 1994), 5: 404-405.

³² Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, "Redde", *Lisânü'l-'Arab*, tsh. Emîn Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdîku'l-Ubeydî, 18 Cilt (Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1417/1997), 5: 184-186; Teysîr Ömer, *er-Ridde ve asâruhâ -Dirâse mukârene ma'a'l-Kânûn* (Dımaşk/Beyrut: Mektebetü'r-Resâ'ili'l-Câmi'iyeti'l-Âlimiyye, 2012), 25-26; Nu'mân Abdürrezzâk es-Sâmerrâ'î, *Ahkâmü'l-Mürted - Dirâse mukârene* (Riyad: Dârü'l-İlm, 1983), 19-20; Atûm, *Hareketü'r-Ridde*, 13-25.

³³ Kehf 18/6; Muhammed 47/25; Bakara 2/109, 217; Âl-i İmrân 4/100; Mâ'ide 5/21, 54; Yûsuf 12/96; İbrahim 14/43.

kalkışmış; aralarında zekat vermeyenlerinde bulunduğu diğer kişiler ise Hz. Ebûbekir devrinde ortaya çıkmıştır.³⁴

Esasında Ridde hareketleri Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve sonrasında yaşanan Cemel ve Sıffin savaşları gibi İslam tarihindeki en çetin hadiselerden biri olmasına rağmen, itikâdî açıdan tesirleri nispeten daha az olmuştur. Bu durumun arka planında yatan pek çok sebep zikredilebilir. Ancak meselenin halli konusunda Hz. Ebûbekir'in gösterdiği kararlılığın bu noktada mühim bir rol oynadığını ifade edebiliriz. Hz. Ebûbekir'in Hz. Ömer'le yaptığı tartışma sırasında zikrettiği hususlar, sahabeyi cihada teşvik ederken dile getirdiği konular³⁵ ve özellikle de Halid b. Velid gibi kumandanlara verdiği nasihatler bu açıdan önem arz etmektedir. O, ezan okunan yere saldırılmamasını, kabilelerle önce anlaşmaya çalışılmasını ve hatalarından dönmelerinin talep edilmesini emretmiş; eğer ki, İslam ordusu zafere ulaşırsa, onları Allah'a, Peygamberi Hz. Muhammed'e iman etmeye, namazı kılmaya, zekâtı vermeye, hacca gitmeye, Ramazan orucunu tutmaya, iyiliği emredip kötülüklerden insanları nehyetmeye, itaat ve birlik içinde bulunmaya davet etmelerini istemiştir.³⁶ Böylece o, bir taraftan İslam savaş hukukunun cârî vechesini yeniden hatırlatmış bir taraftan da isyancılara yönelik gerçekleştirilecek toplu kıyımların önüne geçebilmek için hassas davranmaya çalışmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir tarihte başlayan Ridde hareketlerine katılanların ortak talepleri zekâtın verilmemesi noktasında birleşmiştir.³⁷ Mütenebbîlerin diğer isyancı gruplardan farklılık arz eden en temel yönleri ise, meseleyi bir adım daha ileri götürerek hareketlerini dinî bir mahiyete büründürmeleri ve nebîlik iddiasına bulunmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında Ridde hareketlerinin ortak paydasını oluşturan zekâtın işlevlerini hem tarihsel hem de dinî perspektifle de kısaca ele almak gerekiyor. Zekât bir yönüyle şahsın dinî hassasiyeti ve maneviyatı ile ilgili iken, diğer vechesiyle toplumsal birlik ve düzenin tesisini sağlamayı hedefleyen bir ibadettir. Ortak bir dünya anlayışı etrafında birleşen siyasî topluluğun en hassas ayırıcı öğelerinden birisini *namaz* teşkil ederken,

³⁴ Arı, *Hazreti Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 90-91.

³⁵ Süleyman b. Mûsâ el-Kelâ'î el-Endelüsî, *el-İktifâ*, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 2/1: 7-9; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 245-246.

³⁶ Muhammed b. Abdillâh İbn Hubeyş, *Kitâbü'l-gazavât li-İbni Hubeyş*, thk. Ahmed Anîm (b.y.: y.y., 1403/1983), 41-43; *Kitâbü'r-Ridde*, 70-71.

³⁷ *Kitâbü'r-Ridde*, 48; Abdüssettâr eş-Şeyh, *Ebûbekr es-Sıddîk* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2016), 441-442, Arı, *Hazreti Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 92; Mustafa Fayda, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 92. Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, 17.

diğer kanadını *zekât* oluşturur.³⁸ Gerek bu etkenler gerek Hz. Peygamber'in uygulamaları³⁹ gerekse Tevbe 60 ve 103. ayetlerdeki ifadeler doğrultusunda zekâtın tarhi ve taksimi ile bizzat devletin alakadar olması gerektiği İslam âlimleri tarafından kabul görmüştür. Hz. Peygamber devrinden itibaren müslüman devlet idarecileri, zekâtı, Beytülmâl'in gelirleri arasında müstakil bir fon olarak ayırmış ve bu ekonomik mükellefiyetin yerine getirilmesine bizzat devlet organları nezaret etmiştir. Hz. Osman zamanında zekâtının toplanması hususunda küçük bir değişikliğe gidilmiş ve gizli mallara ait zekâtın verilmesi mükelleflere havale edilmiş; fakat İslam hukukçuları ve mezhep fukahâsı mevzuyla alakalı farklı görüşler de dile getirmiştir.⁴⁰ Konuyu bu açıdan değerlendirdiğimizde Hz. Ebûbekir devrinin başlarında zekâtın sosyal ve siyasî fonksiyonunun ne derece ehemmiyet kazandığını daha net görebiliriz.⁴¹ Ridde mensuplarının zekâtı devlet merkezine göndermeyi reddetmeleri siyasî birliği bozması bir yana, temelde, dinî bir emrin gereğini tahrif etme anlamına gelmekteydi. Ayrıca ilgili meselede devlet idaresinin vereceği imtiyaz veya tavizler, sonraki devirlerde İslamî başka kaideler üzerinde yapılabilecek keyfî uygulamalara ve böylelikle doğabilecek çeşitli nifak hareketlerine de kapı aralayacaktı. Hz. Ebûbekir'in yegâne gayesi de, bu ve benzeri tehlikelerin gelecekte İslam dünyasını tehdit etmesine mani olmaktı.

D) Mütenebbîler ve Faaliyetleri

Hz. Peygamber'in vefatına yakın dönemde başlayan ve Hz. Ebûbekir'in halifeliğinin ilk yıllarını da meşgul eden mütenebbîler içerisinde genellikle dört isim öne çıkmaktadır. Bu kişiler Ayhele b. Ka'b,

³⁸ Tevbe 9/11-12; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 966.

³⁹ Zekât'ın tarihsel bağlamı, dinî ve dünyevî vecheleri, Hz. Peygamber'in uygulamalarının ayetlerdeki karşılığı vb. konular hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 957-980.

⁴⁰ Mehmet Erkal, *Zekât -Bilgi ve Uygulama-* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2004), 270-272.

⁴¹ Bu mevzuda benzer delilleri ortaya koymakla birlikte konuyu farklı açıdan değerlendirmek suretiyle, isyancıların mürted sayılamayacağı, belki mürtecî kabul edilebileceğine ve zekâtın İslam tarihinin erken dönemlerinde sadece vergi olarak telakkî edildiğine dair İsrail Balcı'nın iddiaları tartışılmaya açıktır. (İsrail Balcı, *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 167-190). Zira özellikle mütenebbîlerin -başarılı olamasalar da- kendilerince yeni bir din teşekkül ettirme gayretleri aşikârdır. İkinci olarak zekât, gayr-i müslimlerden değil, müslümanlardan alınır (Geniş bilgi için ayrıca bk. Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* (Ankara: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV) 1984), 47-132; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2008), 311-352; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 968). Haliyle Ridde hareketlerine katılmış olanların samimiyetleri, imanlarındaki derûnilik, dinî öğretilere bağlılıkları vb. hususiyetlerinin zayıflığı onların müslüman oldukları gerçeğini değiştirmedeği gibi, geleneksel açıdan mürted olarak adlandırılmalarının hatalı olduğunu da göstermez.

Mesleme b. Habîb, Talha b. Huveylid ve Secâh bt. Hâris'tir. Bunların yanında peygamberlik iddialarına benzer görüşler ileri sürdüğü düşünülen; fakat bunların muhtevası hakkında kaynaklarda fazlaca bir bilginin yer almadığı iki kişi daha vardır: Bunlardan birincisi Zü't-Tâc lakaplı *Lakîb b. Mâlik el-Ezdî* olup, Uman bölgesinde irtidad etmiş ve bölgeyi kontrolü altına almışsa da İkrime b. Ebî Cehîl, Huzeyfe b. Mıhsan ve Arfece el-Bârikî'nin başında bulunduğu kuvvetler tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁴² Diğer taraftan kaynaklarda mütenebbîlik peşinde olduğu zikredilmemekle birlikte, Tuleyha'dan sonra kabiledaşları tarafından lider seçilen ve onun isyanını devam ettiren *Selmâ bt. Mâlik* de⁴³ bu kategoride değerlendirilebilir. Burada isimlerini yukarıda zikrettiğimiz dört mütenebbînin faaliyetleri hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri daha geniş bir şekilde derlemeye gayret edeceğiz.

a) Ayhele b. Ka'b yahut Esved el-Ansî

Necran bölgesi yakınlarındaki Kehfü Habbân doğumlu olup, Yemen kökenli Araplardan'dır. Asıl adı Ayhele/Abhele b. Ka'b b. Avf olmakla birlikte esmer tenli olduğu için "Esved" lakabıyla meşhur olduğu rivayet edilir. Bunun yanında "Kezzâb", "Zülhımâr" gibi sıfatlarla da anılmıştır. Müseylime'yi taklit ederek kendisinin "Rahmânü'l-Yemen" olduğu iddiasını taşıyan Esved el-Ansî, Hz. Peygamber'in hastalığını haber aldıktan hemen sonra, Yemen'de mensup olduğu ve İslamiyet'i tam anlamıyla benimseyememiş olan Ans ve Mezhic kabilelerinin desteğiyle Sâsânîlerin son ve İslam'ın ilk Yemen Valisi olan Şehr b. Bâzân'ı şehit ederek San'a'ya hâkim olmuştur.⁴⁴

Esved San'a bölgesine hakim olduktan sonra, bölgede Ebnâ'nın⁴⁵ hakimiyetinin kırılması gerektiğini ifade ederek, yerli halkı kışkırtmaya çalışır. Bu hareketi aslında bir kavmiyetçilik davası gütmekten ziyade Arap-Ebnâ mücadelesini kabileler arasındaki rekabetin içerisine çekerek kendi nüfuzunu güçlendirme gayretinden ibarettir. Zira onun bu davasına bölgedeki tüm Arap kabileleri destek vermemiş ve bunun üzerine Esved de

⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 314-316; Sa'd el-İş, *Hurûbü'r-Ridde*, 116-118.

⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 263-264; İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halîl Me'mûn Şihâ (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1422/2002), 2: 211, Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 543.

⁴⁴ Arı, Hz. *Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 130-131; Hüseyin Algül, "Esved el-Ansî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 440-441; Mustafa Fayda, "Ebnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 79.

⁴⁵ Ebnâ, Yemen'deki Sâsânî hâkimiyeti devrinde (takribî 575-628 yılları arası) İran kökenli memur, idareci ve askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmeleri sonucunda ortaya çıkan sosyal sınıfın genel adıdır (Fayda, "Ebnâ", 10: 78).

bölgede yaşayan diğer Ebnâlara karşı etnik saldırganlık tutumunu daha fazla ileri götürememiştir. Kabileler arasındaki dengenin her an değişebilmesi ihtimalini göz önüne alan Esved, hareketine dinî bir mahiyet vermeye çalışmıştır.

Esved, kısa zamanda tüm Yemen'e hâkim olurken, onu İslam'a davet etmek üzere Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen Cerîr b. Abdullah el-Becelî'ye olumsuz yanıt verir. Bunun üzerine Allah Resulü bölgenin ileri gelenlerine ve idarecileri mektuplar yazarak Esved'i ortadan kaldırmalarını emreder. Fîruz ed-Deylemî ve arkadaşları, Esved'in zorla nikâhına aldığı Şehr b. Bâzân'ın eski hanımı Âzâd'ın yardımıyla Esved'i bir gece vakti suikast ile ortadan kaldırır (8 Ra 11/3 Haziran 632).⁴⁶ Böylece üç-dört ay kadar devam eden Esved'in isyanı sona erer.

Hadis kaynakları Esved ve Müseylime'nin mütenebbîlik iddiasıyla ortaya çıktıkları sırada veya çıkmalarına yakın bir zaman diliminde, gördüğü bir rüya üzerine Hz. Peygamber'in kendisinden sonra iki yalancının peygamberlik iddiasında bulunacaklarını ifade eden rivayetlere yer verirken, söz konusu iki yalancıdan birinin Esved, diğerinin Müseylime olacağına dair bizzat Allah Resulü'nün ilgili rüyayı tabir ettiğini de kaydetmektedir.⁴⁷ Burada özellikle bu iki ismin dile getirilmiş olması ayrı bir hususiyet arz etmektedir. Aslında Ridde hareketlerinin siyasî sürecine bakıldığında, Hz. Peygamber'in her iki sözde mütenebbî konusunda ashabını uyarmak istediğini ve diğer isyancılara kıyasla ne derece tehlikeli olduklarını vurgulamaya çalıştığını söylememiz mümkündür. Zira Esved'in iddiası öğrenildiğinde derhal ortadan kaldırılması için emir buyrulmuş ve tedbir alınma konusunda hızlı hareket edilmeye çalışılmıştı. Yine Hz. Peygamber'in vefatından sonra isyan ve iddiasını devam ettiren Müseylime ve taraftarlarının şiddetli müdafaası karşısında İslam orduları daha fazla sıkıntı ile karşı karşıya kalmışlardı.

Esved, kâhinlik ve şâirlik sahasında şöhret kazanmıştır. Ayrıca heybetli görünüşü ile hitabetteki güçlü üslubu da bölgesinde onu baskın bir kişi haline getirmiştir. Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi semavi dinlerin kök saldığı Yemen gibi bir coğrafyada putperestliği yaymak yerine görünmeyen bir varlığa -Tanrı, ilah- ibadet etmeye çağırmayı da ihmal etmemiştir. Sehîk ve Şekîk adlı iki melek aracılığı ile kendisine vahiy geldiğini iddia etmiş; büyücülük ve hipnoz sanatından elde ettiği

⁴⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 229-231, 238-239; Arı, *Hz. Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 133; Algül, "Esved el-Ansî", 11: 441.

⁴⁷ Buhârî, *Menâkıb* 25; *Megâzî* 70, 71; Müslim, *Rü'yâ* 21; İbn Hubeys, *Kitâbü'l-gazavât*, 19.

yeteneklerini de sözde peygamberlik iddiasının ispatı olarak kullanmaya çalışmıştır. Ancak ortaya yeni bir din veya şeriat koymayı başaramamıştır.

b) Mesleme b. Habîb yahut Müseylimetü'l-Kezzâb

Mesleme b. Habîb⁴⁸ Yemâme'de Heddâr denilen yerde doğmuştur. Asıl adının ise Mesleme olduğu kabul edilmekle birlikte, isminin Harun olduğu da söylenmektedir. "Müseylime" ibaresinin kendisini küçültmek maksadıyla -Tuleyha'da olduğu gibi- müslümanlar tarafından verildiği zikredilmektedir.⁴⁹ Kendisi Bekr b. Vaîl kabilesinin Benî Hanife koluna mensuptur ve gerek bu kabilenin içerisinde gerekse çevresinde Hıristiyanlar, Sâbiîler ve Mecûsîlerin yaşadığı bilinmektedir.⁵⁰ Benî Hanîfe'nin şâir ve reislerinden biri olan Müseylime'nin, uzun yıllar Arap ve Acemler arasında alışverişlerin yapıldığı panayırları gezerek sihribazlık, yıldızcılık, falcılık gibi sanatları öğrendiği ve "Re'iy" (Metafizik âlemden geldiğine inanılan psişik bir dost) vasfında cin sahibi olduğu da kaydedilen bilgiler arasındadır.⁵¹

Müseylime gerek şâirliği ve hatipliği gerekse bazı ilizyon gösterileriyle o sırada Medine'ye karşı siyasî olarak güç kazanmak isteyen kabile üyelerinin büyük bir kısmını etkilemeyi başarmıştır. Onun fikirleri ve söylemlerinde ziraatle uğraşan kabiledaşlarının ilgilerini çekmek gayesiyle keçi, süt, sulak yerler, ekmek gibi tabirleri kullandığı ve bu yolla kabiledaşlarını kazanmaya çalıştığı aktarılmaktadır.⁵² Müseylime'nin güçlenmesindeki önemli etkenlerden biri de Resulullah tarafından Müseylime'nin zararlı fikirlerine karşı halkı bilinçlendirme amacıyla bölgeye gönderilen Übey b. Ka'b'dan Kur'ân ilimlerini öğrenmiş olan Reccâl b. Neşhel ile Yemâme'nin ileri gelenlerinden Muhakkım b. Tufeyl'in ihanetidir. Nitekim halk Müseylime'nin iddiasının aslını öğrenmek maksadıyla Reccâl'in yanına geldiğinde hem Muhakkım hem de Reccâl, Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce nübüvvet görevini Müseylime'ye verdiğine şahit olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine halkın Müseylime'ye olan teveccühü artmıştır.⁵³

⁴⁸ İbn Hişâm, onun adını Müseylime b. Sümâme olarak zikreder; bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4: 218.

⁴⁹ Ahmet Önkal, "Müseylimetülkezzâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 90.

⁵⁰ Arı, *Hız. Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 119.

⁵¹ Önkal, "Müseylimetülkezzâb", 32: 90; Çelebi, "Kâhin (Kelam)", 24: 171.

⁵² Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 37.

⁵³ *Kitâbü'r-Ridde*, 108-109; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 282-283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 219; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 1: 302.

Kaynaklarda Müseylime'nin etrafındaki kalabalığın artmasına sebep olan bir başka hadise daha anlatılır. Buna göre Müseylime, bir gün Müccâ'a b. Mürâre'nin evinde iken, kabuklu bir yumurtayı bir şişenin dar ağzından geçirir. Bunu gören ve hayrete düşen insanlar, Müseylime'nin mucize sahibi bir nebî olduğuna iman ettiklerini topluca ilan ederler. Aslında Müseylime'nin yaptığı bir hiledir. Zira o, gösteri yaptığı yumurtanın üzerine önceden sirke dökmüş ve daha sonra da sirkeli suda bekleterek kabuğunu yumuşatmıştır. Gösterisini yapmasından kısa bir süre önce sudan çıkardığı yumurtayı karşısındaki insanların önünde şişenin dar ağzından kırmadan geçirmiştir. Nitekim şişenin içerisine kolayca giren yumurta, kısa bir süre sonra kabuğu soğuyarak eski haline geldiğinde dışarı çıkması imkansızlaşınca, hileden haberdar olmayan insanları etkilemesi de zor olmamıştır.⁵⁴

Müslüman olduktan sonra Hacr Valiliği'ne tayin edilen, 9/630 senesinde de Yemâme'nin yeni hâkimi ve reisi olan Sümâme'ye karşı kendi kabile mensuplarının desteğini sağlamak ve nüfuzunu genişletmek arzusunda olan Müseylime⁵⁵, Medine'ye giden heyetlerden birine katılmış ve Hz. Peygamber ile burada görüşmüştür. Aslında onun gayesi İslamiyet'i kabul etmek değildir. Nitekim Yemâme'ye döndükten sonra kendisinin peygamber olduğunu, dünyanın yarısının kendisine yarısının ise -adil olmaları şartıyla- Kureyş'e ait olduğunu ifade ederek, nebîlikte Hz. Peygamber'e ortak olduğunu iddia etmiştir.⁵⁶ Hz. Peygamber, Müseylime'nin bu asılsız davasından vazgeçmesi için Ensar'dan Habîb b. Zeyd'i elçi olarak görevlendirmişse de kısa bir süre sonra hadisenin sonucunu göremeden vefat etmiştir. Habîb ise Müseylime'nin adamları tarafından şehit edilmiştir. Bundan sonraki mücadele ise ilk halife Hz. Ebûbekir tarafından idare edilmiştir. Bu maksatla İkrime b. Ebî Cehil, Şurahbil b. Hasene bölgeye sevk edilmişse de mağlup olmuşlardır. Müseylime'nin bir türlü kontrol altına alınamaması üzerine Halid b. Velid'e kumandanlık görevi verilmiş ve gerçekleştiği yere nispetle Akrahâ Savaşı olarak zikredilen zorlu bir mücadelenin sonunda Müseylime öldürülmüştür.

⁵⁴ Ebû Osmân Ömer b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matba'a Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966), 1: 369-371; Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, trc. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 186.

⁵⁵ M. J. Kister, "The Struggle Against Musaylima and the Conquest of Yamâma", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27 (2002): 10-11; Asri Çubukçu, "Sümâme b. Üsâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 130.

⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4: 219; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 1: 303; İbrahim b. Muhammed el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-müsâvî*, thk. Muhammed Süveyd (Beyrut: Dârü İhyâ'î'l-Ulûm, 1408/1988), 50.

Müslümanlar bu savaşta büyük kayıplar vermelerine rağmen zafer önemli bir zafer elde etmiştir.⁵⁷

Müseylime'nin yaşam tarzıyla alakalı olarak kaynaklarda birbiriyle uyumlu olmayan iki türden rivayet grubu vardır. Birinci gruptaki rivayetlerde onun ibadetlerin bir kısmını ortadan kaldırdığı, içki ve zina gibi haramları serbest bıraktığı anlatılırken,⁵⁸ diğer gruptaki rivayetlerde Müseylime, ibadetlerinde hassas olan, şarap içmeyi yasaklayan, cinsel ilişkilerde sınırlamalara giden ve kendisine indiğini iddia ettiği ayetlerle mensuplarını uyaran bir kişi olarak tasvir edilir⁵⁹. Rivayetler arasındaki bu farklılıklar iki tarafın uç noktalardan hadiseleri değerlendirebilecekleri ihtimalini akıllara getirmektedir. Onun gerek Hıristiyanlık gerekse İslamiyet'in esaslarını belirli ölçüde işittiği veya öğrendiği göz önüne alındığında, bu iki dinin etkisiyle kendine göre yeni bir şeriat ihdas etmeye çalıştığını ve her iki dinin kutsal metinlerinden alıntılarda bulunduğunu söylemek mümkündür.⁶⁰

c) Talha b. Huveylid yahut Tuleyha

Arap Yarımadası'nın orta kesiminde yer alan Necid bölgesi Mudar kabilelerinden Benî Esed'in kâhin, reis ve şâirlerinden biri olan Talha b. Huveylid, Katan Seferi'nde (3/625)⁶¹ ve Hendek Gazvesi'nde (5/627) müşriklerle birlikte müslümanlara karşı savaşmıştır. 9/630 senesinde ise

⁵⁷ *Kitâbü'r-Ridde*, 122-138; İbn Hubeys, *Kitâbü'l-gazavât*, 102-107; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 281; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1418/1998), 9: 466-470; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân -Ülkelerin Fethi*, trc. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 102-110; Arı, *Hiz. Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 124-128; Üçok, *İslamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, 95-99; Sa'd el-İş, *Hurûbü'r-Ridde*, 87-101.

⁵⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4: 219; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, thk. Şu'ayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût, (Beirut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1998), 3: 534.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 272-273; İbnü'l-Esîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2: 219-220.

⁶⁰ Müseylime'nin tıpkı Hz. Peygamber'in Medine'deki durumuna benzer bir mevkie Yemâme'de sahip olduğu, Hz. Peygamber'i veya başka bir inancı taklit etmediğine, uydurduğu söylenen ayetlerin Kur'an-ı Kerimle benzerlik arz etmediğine dair Frantz Buhl'un tarafından çeşitli iddialar ortaya atılmıştır (Frantz Buhl, "Müseylime", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979), 8: 820-821). Bütün Benî Hanife mensuplarının Müseylime'yi desteklemediği, yine bu kabilenin tamamının hıristiyan olmadığı, ileriki satırlarda da dile getireceğimiz üzere onun neredeyse birebir ayetlerdeki lafızları kopya ettiği ve bazı kaynaklarda Müseylime'nin önce müslümanlığı kabul edip, sonradan mürted olduğuna dair rivayetler dikkate alındığında Buhl'a ait iddiaların tarihî gerçeklerle bağdaşmadığı söylenebilir (Önkal, "Müseylimetülkezzâb", 32: 91).

⁶¹ Katan Seferi'ne ait ayrıntılar için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 1: 340-346; Leona Caetani, *İslâm Târîhi*, 4: 96-98.

kabilesiyle birlikte Medine'ye gelerek müslüman olduğunu ifade etmişse de, Hz. Peygamber'in sağlığının bozulduğu sırada peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Siyasî nüfuzunu artırma hevesi, kabile taassubu, Kureyş kıskançlığı, zekât vermek istememesi gibi etkenlerin kendisini buna sevk ettiği rivayet edilir. O, Zünnûn veya Cebrail adlı melekten vahiy aldığı iddia etmiştir. Ayrıca rükû ve secdenin manasız olduğunu söyleyerek mensuplarına yasaklamış ve kıyam halinde ibadet etmelerini emretmiştir. Secili sözler ile çok sayıda ayet uydurmuş ve taraftarlarını bu ayetler etrafında cesaretlendirmeye, kendine bağlı kılmaya çalışmıştır⁶².

Tuleyha, daha isyanının ilk safhalarında, eskiden beri Hz. Peygamber'e düşmanlığıyla bilinen Gatafan ve Fezâre kabileleriyle 9/630-31 yılında İslamiyet'i kabul eden Tay ve Cedîle kabilelerin desteğini temin etmiştir.⁶³ Hz. Ebûbekir ise, Zu Husâ ve Zül-Kassâ'da toplanan mürtedlerin başına tayin edilen Tuleyha'nın kardeşi Hibâl'i ortadan kaldırdıktan sonra Tuleyha'nın üzerine Halid b. Velîd'i gönderdi.⁶⁴ Ayrıca siyasî bir manevra ile Tay kabilesinin ileri gelenlerinden Adî b. Hâtim'i de kendi kabiledaşlarını ikna etmek üzere yola çıkardı. Adî, kabilesini ikna etmeyi ve isyandan vazgeçirmeyi başarinca, İslam ordusu için yeni bir askerî destek de temin edilmiş oldu.⁶⁵ Büzâha'da karşılaşan iki ordunun savaşı akabinde müslümanlar kesin bir zafer kazandı ve Tuleyha da Suriye bölgesine kaçarak Kelb kabilesine sığındı.⁶⁶ Tuleyha'nın beklediği vahyin bir türlü gelmemesi (!) ve onun bir yalancı olduğunu anlayan Fezârelilerin lideri Uyeyne b. Hısn'ın savaştan çekilmesi ile doğan kargaşanın düşman ordusunu parçalaması savaşı kaybetmelerinin ilginç sebepleri arasında yer alır.⁶⁷ Savaştan sonra Esed ve Gatafanlılar ile Tuleyha da tekrar İslam'a girmiş, Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Medine'ye gelerek hem af dilemiş hem de ona bey'at etmiştir.⁶⁸

d) Secâh bt. Hâris

Secâh, baba tarafından Temîm Kabilesi'nin Yerbû' koluna, anne tarafından ise çoğunluğu hıristiyan olan Tağlıboğullarına mensup bir kadındır. Temîm'e bağlı olmakla beraber kendisi Cezîre bölgesinde

⁶² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 2: 66; Mehmet Salih Arı, "Tuleyha b. Huveylid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 362-363.

⁶³ *Kitâbü'r-Ridde*, 49; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 232.

⁶⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 244-246; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 444-445; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân -Ülkelerin Fethi*, 112-113.

⁶⁵ *Kitâbü'r-Ridde*, 63-66; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 253-254.

⁶⁶ Kelâ'î, *el-İktifâ*, 2/1: 23-28; Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahbâri enfesi nefîs* (Beyrut: Mü'essesetü Şa'bân, ts.), 2: 206.

⁶⁷ İbn Hubeyş, *Kitâbü'l-gazavât*, 51-52; *Kitâbü'r-Ridde*, 91-92.

⁶⁸ *Kitâbü'r-Ridde*, 100-102; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân -Ülkelerin Fethi*, 117.

Tağlıboğulları arasında yaşamış ve yine onların içinde bulunduğu sırada peygamber olduğunu iddia etmiştir.⁶⁹ Peygamberlik iddiasına başlamadan önce Hıristiyan olduğu ve bu dinin öğretilerini iyi derecede bildiği rivayet edilmektedir. Kâhin olduğu da kaynaklarda geçen bir diğer hususiyetidir.⁷⁰

Secâh, Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra el-Cezîre bölgesinde peygamberlik iddiasında bulunmuş ve etrafına Tağlıb, Rebîa, Şeybân, İyâd ve Nemr kabilelerinden destekçiler bulmuştur. Medine'ye saldırmak için Yemâme bölgesine geçmiş; fakat Secâh'ın bağlı olduğu ve reisliğini zekât vermeyi reddeden Mâlik b. Nüveyre'nin üstlendiği kabile kolu dışında diğer kabiledaşlarından beklediği desteği bulamamıştır. Dolayısıyla Medine üzerine yürümek yerine önce etraf kabileleri kontrol altına almaya çalışmış; fakat gerek Ribâblılar gerekse Amroğullarına karşı giriştiği savaşları kaybetmiştir. İbn Nüveyre ve Vekî' b. Malik'in yanından ayrılmalarından sonra Yemâme üzerine yürümüş; Müseylime ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Müseylime ile evlendiği; mehir olarak da kendisine mensup olanların sabah ve yatsı namazlarından muaf tutulduğu kaynaklarda rivayet edilmektedir.⁷¹ Müseylime'nin öldürülmesinden sonra Secâh'ın el-Cezîre'ye döndüğü, Muaviye zamanında Kufe'ye yerleştiği ve orada müslüman olarak öldüğü de ayrıca nakledilen bilgiler arasındadır.⁷²

E) Mütenebbîlerin Ortaya Çıkışlarındaki Etkenler

Mütenebbîlerin zuhuru ile alakalı olarak dile getirilen sebepler içerisinde araştırmacılar genellikle siyasî, ekonomik ve kabilevî saikleri öne çıkarmaktadır. Bunların varlığını kabul etmekle birlikte, burada ayrıca, dinî ve akidevî bakış açısının da önemli bir etken olduğu belirtilmelidir. Mütenebbîlerin ortaya çıkışındaki etkenler birkaç başlık altında ele alınabilir. Lakin bu etkenlerin birbirinden bağımsız olmadığı; bilakis aralarında çok yakın münasebetin bulunduğu, hatta zaman zaman karışık bir görünüm arz ettiği de akıldan çıkarılmamalıdır.

a) Kur'ân ve Sünnet Öğretileri Konusundaki Bilgisizlik:

Ridde hareketlerine dair kaleme alınan çalışmalarda, bu hareketlere katılmış olanların gerek Kur'ân-ı Kerîm ayetleri gerekse hadislerin muhtevasına karşı olan duyarsızlıkları veya bilgisizlikleri ayrı bir madde olarak düşünülmediği görülmektedir. Hâlbuki bu mesele ve etrafındaki

⁶⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 457.

⁷⁰ Mustafa Fayda, "Secâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 266.

⁷¹ *Kitâbü'r-Ridde*, 111; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9: 460-461; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân -Ülkelerin Fethi*, 117.

⁷² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 270-271, 273-275; Fayda, "Secâh", 36: 266.

tartışmaların temelinde İslam'ın emir-yasakları ile Kur'ân'ın getirdiği esasların yeni müslüman olmuş veya olduklarını ileri süren Arap kabilelerince yeteri düzeyde anlaşılammış olması yatmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in nebîlerin sonuncusu olduğu ve bütün insanlara gönderildiği gerçeği, ayet ve hadislerde açıkça zikredilmesine rağmen⁷³ bu insanların gerek kitabî bilgiden gerekse bu bilgiyi insanlara aktaran ve uygulamalarıyla da gösteren hadislerden habersiz olmaları kuvvetle muhtemeldir. Aynı zamanda kendilerinin ortak bir yazılı metin üzerinde anlaşamamış olmaları, yeknesaklık arz edecek bir tavır ve inanç sistemini teşkil etmelerini imkansız kılması da aynı şekilde kutsal kitabî bilgilerden uzak kalmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Kur'ân'da bedevi toplulukların henüz tam anlamıyla iman etmediklerine işaret edilmesinin hikmeti de budur.⁷⁴

b) Dinî Anlayıştaki Zayıflığın Sosyo-Siyasî Etkenlerin Tesirinde Kalması: Bilindiği gibi bir uçta Hz. Peygamber'in yanında uzun yıllar bulunmuş, dinî prensipleri bizzat kendisinden öğrenmiş ve İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren her türlü sıkıntı ve zorluklara onunla birlikte göğüs gerebilmiş ashab-ı kiram yer alırken, diğer uçta bu dine Hz. Peygamber'in vefatına yakın zamanlarda girmiş, onunla çok az vakit geçirebilmiş, dinî öğretilerin anlam ve hedeflerini tam olarak kavrayamamış yeni müslümanlar bulunmaktaydı. Hatta bunların içinde Uyeyne b. Hısn örneğinde olduğu gibi görünüşte müslüman olan veya Mekke'nin fethinden sonra İslam peygamberinin karşısında duramayacaklarını anladıkları için mecburen İslam dairesine girenlerin yanında, iman ettiklerini gösteren bey'atı Hz. Peygamber'le aralarında bir akit olarak düşünen ve onun vefatıyla birlikte bu sözleşmenin geçerliliğini yitirdiğine inananlar da mevcuttu. Alışageldikleri gelenek, ahlak ve başına buyruk gündelik yaşamları ile sosyal hayatın düzeni açısından önemli bir öge olan köklü devlet düzenine karşı mesafeli olmaları gibi etkenler de İslamî ilkelerle uyumsuzluk arz etmekteydi.

Tüm bu sosyal-siyasal temelin üstüne inşa edilen zayıf dinî inançların istismarı gayet kolay olduğu gibi, *infâk ve imanı* kendileri için

⁷³ Kur'ân öğretisi çerçevesinde yalancı peygamberlik meselelerinin sebep ve tezahürlerine dair geniş bir çalışma için bk. Abdülgaffar Aslan, "Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Son Peygamber Oluşu ve Yalancı Peygamberlik Olgusu", *Süleyman Demirel Üniversitesi IV. Kutlu Doğum Sempozyumu -Tebliğler- (Isparta: 19-20 Nisan 2001)*, ed. İsmail Yakıt (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 101-126. Hadislere dair örnekler için bk. Salih Sabri Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: İnsan Yayınları, ts), 26-29.

⁷⁴ Hucûrât 49/14.

adeta bir külfet olarak gören bu toplulukların din dışı hareketlere destek vermeleri daha kolay olmuştur. Meselenin bir taraftan menfaat birliğine dayanması da mütenebbîler ile hitap ettikleri bazı fertleri birbirine yakınlaştırmıştır. Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkanlar, kabileleri kendi nüfuzları altında toplamak, dinî emirleri hafifletmek suretiyle taraftar edinmek ve Medine ile Kureys'in gücüne bu anlamda son vermek amacındaydı. Fakat kendileri için ortada birkaç soru/sorun mevcuttu: "Bu insanlar nasıl bir dinî anlayış etrafında toplanabilirdi, Putperestliğin yeniden bu coğrafyada yayılması düşüncesine acaba kabilelerin tavrı hangi yönde olurdu, Medine'nin doğrudan hedef alınması halinde bu durum şüpheyle karşılanır mıydı?". İşte bu ve benzeri sorulara yoğunlaştıkları anlaşılabilir mütenebbîler, kabile taassubunu da kışkırtarak eski putperestlik düşünceleri yeniden gündeme getirmekten ziyade eski inançlardan bir takım öğeleri İslam'ın içerisine katarak kendilerince yeni bir itikadî anlayışı yaymayı hedeflemişlerdi. Diğer deyişle İslam'ı değiştirmeyi veya dönüştürmeyi amaçlamaktaydılar.⁷⁵

c) Mütenebbîlerin Uydurdukları Ayetleri Kur'ân-ı Kerîm'e Benzetme Gayretlerinin Aldatıcılığı: Mütenebbîlerden özellikle Müseylime ve Tuleyha'nın bu konuda ileri gittiklerini gösteren çok sayıda örnek vardır. Onların secili kalıplara başvurmalarının yanında, Kur'ân ayetlerini anımsatacak türde ifadeler ve hatta birebir aşırıydıkları kelimelere, uydurdukları ayetlerde yer vermeleri bilinçli bir eylemin ürünüdür. Onlar, kulakları Kur'ân ayetlerine şu veya bu şekilde aşinalık kazanmaya başlayan insanları aldatabilmek için intihallere başvurmuş ve bunda da kısmen başarı sağlamışlardır. Nitekim Tuleyha'nın nebîlik iddiasıyla ortaya çıktığı sırada kendisinden Kur'ân'ın benzeri bir şey getirmesinin istenmesi⁷⁶, Müseylime'nin Kur'ân ayetlerinin benzerlerinin kendisine vahyedildiğini iddia etmesi⁷⁷ zikrettiğimiz sebebin belki de en açık tezahürleridir. Yine Müseylime'nin intihaller suretiyle Üseyyid kabilesinin durumu hakkında uydurduğu

⁷⁵ *Kitâbü'r-Ridde*, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 442-443; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 246-247; Arı, *Hazreti Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 92-95; Claude Cahen, *İslamiyet -Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar-*, trc. Esat Mermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 23; Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960), 4-5.

⁷⁶ Vesîme, *Kıta'un min Kitâbi'r-Ridde*, 2.

⁷⁷ İbn Kayyim, *Zâdü'l-me'âd*, 3: 534.

"والليل الدامس والذئب الهامس ما قطعت أسيد⁷⁸ من رطب ولا يابس" ، "والليل الأطحم والذئب الأظلم والجرع الأزلم ما انتهكت أسيد
"المبذرات زرعاً andiran Nâzi'ât, Zâriyât, Mürselât sûrelerini sözleri ile من محرم
ve Fil ile Beled والحاصدات حصدا والذاريات قمحا والطاحنات طحنا والخنازات حنيزا والثارذات ثردا..."⁷⁹
"الم ترى الى ربك فعل بالحبلی اخرج منها نسمةً تسعى من بين صفاقٍ وحشاً" ،
"لأقسم بهذا البلد ولا تبرح هذا البلد حتى تكون ذا مال و ولد ووفر وصفد وخيل وعدد إلى آخر الأبد على رغم من حسد" ، "الفيل
bu duruma ayetleruydurma şeklindeki⁸⁰ مالفيل له ذنب وبيل و خرطوم طويل
örnek olarak zikredilebilir. Benzer biçimde Tuleyhâ'nın ولا
سجودا ولكن يريد منكم أن تذكروه قياما وقعودا" ، "أذكر الله اعبوده قياما" ، "ان لك رحا كرحاه و حديثا لاتنساه"⁸¹
"ان رب السحاب يأمركم ان تغزوا الرباب"⁸² şeklindeki ifadeleri ile Secâh'ın tarzındaki emir
sözde ayetlerinde temel gaye, Kur'an ayetlerinden aşırma kalıplar ile
insanların zihnini bulandırmak ve onların ilgilerini çekmeye
çalışmaktan ibaretti. Mütenebbîlerin uydurdukları ayetler
incelendiğinde, Âl-i İmrân, Nebe', Fil, Tâhâ, Asr, Beled, Nâzi'ât, Zâriyât,
Mürselât, A'lâ,⁸³ Kevser ve Şems gibi genellikle secili vezinleri dikkati

⁷⁸ "Karanlık geceye, büyük siyah kurt hayvanına ve zamana yemin olsun ki, Üseyidler haram olan hususları çiğnemediler", "Karanlık geceye, kuvvetli kurt hayvanına yemin olsun ki, Üseyidler yaş veya kuru hiçbir şey kesmediler" (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 283).

⁷⁹ "Tohumları ekenlere, hasatları biçenlere, buğday tanelerini ayıranlara, öğütüp un haline getirenlere, ekmek yapıp fırında pişirenlere, ufalayıp tirit haline getirenlere yemin olsun ki..." (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 284).

⁸⁰ "Rabb'in hamile kadına ne yaptı görmedin mi!? Bağırsaklar ve karnın alt derisinden koşup duran bir canlı çıkardı" (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 459); "Bu beldeye yemin olsun ki, sen bu beldede kalacaksın. Haset eden kimselere rağmen, âhiret gününe kadar sen mal ve evlat, bolluk ve bağlar, atlar ve koşu takımları sahibi olacaksın" (*Kitâbü'r-Ridde*, 111); "Fil!, nedir fil? Sen fil'in ne olduğunu nereden bileceksin? Onun ağır bir kuyruğu ve uzun bir hortumu vardır" (Muhammed Sâdık Râfîkî, *Târihu'l-Âdâbi'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974), 2: 175).

⁸¹ "Allah sizden rükû ve secde etmenizi istemiyor. Lakin onu ayakta durduğunuz ve oturduğunuz halde zikretmenizi emrediyor" (*Kitâbü'r-Ridde*, 87); "Allah'ı zikrediniz, ayakta durarak ona ibadet ediniz" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 206); "Senin kollu bir değirmenin ve unutamayacağın bir sözün olacak" (İbn Hubeys, *Kitâbü'l-gazavât*, 52).

⁸² "Bulutların Rabbi, sizin Ribâblılar ile savaşmanızı emir buyuruyor" (Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tibâ' - Ömer Enîs et-Tibâ' (Beyrut: Mü'essesetü'l-Ma'ârif, 1987), 138).

⁸³ Ahmet Çelik bu sureden intihalde bulunan kişinin Esved olduğunu ifade etmekteyse de (Ahmet Çelik, "Tarih Boyunca Kur'an'dan Yapılan İntihaller; Eski ve Çağımızdaki Yalancı Müseylime Arasında Bir Karşılaştırma", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006): 67) kaynaklarda bu kişinin Müseylime olduğu zikredilmektedir (Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata - Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 4: 21).

çeken, kısa ve vurucu ifadelerin çokça yer aldığı surelerden birebir alıntılar yaptıkları görülecektir.⁸⁴

d) Zekât Gibi Bir Dinî Emrin Sadece Ekonomik ve Siyasî Bağımlılığa Hamledilmesi: Ridde hareketlerine katılmış olan hemen her grup, Hz. Peygamber'den sonra Medine'ye gönderilmesi talep edilen zekâtı siyasî bağımlılık olarak kabul etmekteydi. İrtidad eden kabile mensupları, Hz. Peygamberin nebîlik yetkisiyle topladığını düşündükleri zekâtı Hz. Ebûbekir'in hangi vasıfla toplamaya çalıştığını kavrayamamış gözüküyorlardı.⁸⁵ Ayrıca ekonomik bağımlılıklarının akabinde siyasî iktidarın da bir krallığa dönüşerek Kureyşîlerin ellerinde toplanacağına dair şüpheleri, Kureyş'in gittikçe artan nüfuzunu kırmayı gerektiriyordu. Bunun bir yolunu da Kureyş'i ve Hicaz bölgesini ekonomik olarak ablukaya almakta aradılar. İşte bu iktisadî ve politik etkenleri değerlendirmek isteyen mütenebbîler de kabileleri kendi etraflarında toplamaya çalışarak güç birliğinin temini için uğramışlardır.⁸⁶ Fakat -yukarıdaki satırlarda da dile getirdiğimiz üzere- zekât siyasî açıdan bir köleleştirme veya tahakkümünden neşet eden bağımlılıktan ziyade siyasî ve sosyal bütünlük çerçevesinde ümmete katılımı ifade eder. Ayrıca zekâtın dinî/itikadî veçhesinin varlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir'e göre bu konuda tavizkâr davranmak, ümmetin dağılmasına ve kabilecilik-asabiyet olgusunun yeniden bir güç ve rekabet unsuru haline gelerek câhiliye adetlerinin canlanmasına izin vermeye eşdeğerdi. Ayrıca zekâtın toplumsal ve siyasî yönünü çökertme eylemine karşı gösterilecek herhangi bir müsamaha, sonraki dönemlerde diğer dinî emirlerin tahrifine neden olacak davranışlara kapı aralamasına ve hemen her toplumun kendi arzuları doğrultusunda şekillenmiş dağınık bir dinî yaşamın ortaya çıkmasına da sebebiyet verebilirdi.

e) Otorite Boşluğundan Faydalanmak İsteyen Kabilelerin Güç ve Nüfuzlarını Genişletme Arzusu: Hz. Peygamber'in vefatının

⁸⁴ Muhammed Abdullah Diraz, *en-Nebe'ü'l-azîm -Nazarâtün cedîdetün fi'l-Kur'ân* (Küveyt: Dârü'l-Kalem, 1970), 82.

⁸⁵ Zibrikan b. Bedr, zekâtların Hz. Ebûbekir'e gönderilmesi gerektiği hususunda kabiledaşlarını ikna etmek için açıklamalarda bulunduğu sırada bir kişinin, artık Hz. Peygamber devrinin geçtiğini ve zekâtı vermeye gerek kalmadığını ifade eden cümleleri için bk. *Kitâbü'r-Ridde*, 68.

⁸⁶ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 140-141; Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 82-84; Arı, *Hz. Ebûbekir ve Ridde Savaşları*, 96-101.

ardından doğan göreceli otorite boşluğunu kendi lehlerine çevirmek isteyen Arap kabilelerinin, bir taraftan Kureyş'in iktidarına son vermek bir taraftan da kendi hegemonyalarını yaymak iştihasına düşmeleri bu isyan hareketlerinin altında yatan bir diğer sebeptir. Zira Tayy, Gatafan, Abs ve Mürre gibi Tuleyha'ya bağlanmış kabilelerin el-Ebrak ve Zül-Kassâ'da toplandıktan sonra Medine'ye elçiler gönderip, Üsâme'nin şehir dışındaki ordunun başında bulunduğu ve Medine'de az sayıda askerin olduğunu tespit ettikten sonra şehir üzerine saldırı planı hazırlamışlardır.⁸⁷ Yemen'deki mütenebbî Esved el-Ansî, ortaya çıkışı sırasında İran asıllı ve Yemen'in idaresinde söz sahibi olan Ebnâ'ya karşı Arapları kışkırtmış ve hâkimiyetin Arap kabilelerine ait olduğu iddiasıyla etrafında insanların toplanması için çağrıda bulunmuştur. Esved'in öldürülmesine yardım ettiği halde, idari işlerin yeniden Fîruz, Dâzeveyh ve Cüşeyş gibi Ebnâ'ya tevdi edilmesini kabullenemeyen Kays b. Abdi Yegûs'un Esved taraftarlarını yeniden toplayarak Yemen'de ikinci isyan/irtidad hareketini başlatmasının temelinde de bu güç mücadelesi yatmaktadır.⁸⁸ Yine Tuleyha'nın askerlerini cesaretlendirmek için "*Muhakkak ki, hâkimiyetimiz Irak ve Şam'a ulaşacaktır*"⁸⁹ şeklinde ayetlerin kendisine nâzil olduğunu ifade etmesi, badiyelerde yaşayan kabilelerin hırs ve tamahlarını kamçılama amacını taşımaktaydı. Bir diğer mütenebbî olan Secâh'ın Vekî' ve Mâlik b. Nüveyre ile buluştuktan sonra Ribâb kabilesinin üzerine yürünmesi ve Ribâblılar karşısında alınan mağlubiyet sonrası Yemâme üzerine gidilmesini emreder tarzdaki ayetleri de aynı amacı taşıyacak cinstendir.⁹⁰ Müseylime'nin Secâh'a ittifak ve evlilik teklifinde "*Ne dersin, evlenelim de senin ve benim kavmim şu Arap topluluklarını yiyip bitirsin?!*"⁹¹ şeklinde rivayet edilen sözleri de esasında başta Kureyş olmak üzere diğer kabileler üzerinde bu kişilerin hakimiyet kurmak istediklerine işaret etmektedir.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 207.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 2: 231-233; Kâtibî, *Evveliyâtü'l-Fütûh*, 159.

⁸⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 260.

⁹⁰ Secâh secili sözlerle bezediği ayetlerinde "*Atlarınızı hazırlayın. Yağmaya hazırlanın. Sonra Ribâblılara karşı gayrete gelin. Zira onlar örtüsüzdür (Onlarla aranızda bir engel yoktur)*" (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 270) ve "*Güvercini takip edin (Yemâme'ye doğru yürüyün). Haydi bir güvercin gibi çırpın kanatlarınızı. Muhakkak ki, çetin bir savaş vardır ve size bundan sonra kınama yoktur*" (Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 271-272) demekte ve aslında kendisine indirilen ayetlerin böylesi bir savaş güzergâhı çizmeye mecbur bıraktığı intibai uyandırmaya çalışmaktadır.

⁹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 273.

f) Kabile Asabiyeti ve Rekabetinin Dinî Anlayışı

Zedelemesi: Yukarıda dile getirdiğimiz siyasî-ekonomik etkenlerin bir diğer yönünü Câhiliye Arapları arasında yaygın olan kabilecilik taassubunun, sonraki devirlerde de az veya çok etkisini sürdürmesi oluşturmaktadır. Zira reislerini takip eden kabile mensupları, onların İslam'ı kabullerinde de irtidadlarında da yanlarında olmayı tercih etmişlerdi. Yine Kureyş'e karşı güttükleri rekabet de İslam'ın birtakım emirlerini çiğnemelerine sebep olmuştu. Nitekim Umeyr b. Talhatü'n-Nemrî'nin Müseylime ile yaptığı görüşmede onun bir yalancı olduğunu söyledikten sonra "*Benim için Rebî'a'nın kâzibi, Mudar'ın sâdıkından daha sevimlidir*"⁹² şeklindeki sözü; Uyeyne b. Hısn'ın Esed, Tayy ve Gatafanlılar arasında bir anlaşmanın yenilenmesi kastıyla kabilesine yaptığı konuşmada "*Ey Gatafanlılar! Mütteliklerimizden olan bir peygambere tabi olmak, Kureyş'in peygamberini takip etmekten daha tercihe şayandır. Zaten Muhammed öldü; fakat Tuleyha hayattadır*"⁹³ tarzındaki ifadeleri, Secâh'ın Müseylime'ye yeryüzünün taksiminde Kureyş'in devre dışı kalması gerektiğine dair sarf ettiği cümleler⁹⁴ ve Müseylime'nin bir şiirinde "*...Hâşimoğullarının peygamberi geçip gitti / Ya'ruboğullarının nebîsi ise zuhur etti*"⁹⁵ mısraında dile getirdikleri, Avf, Ebnâ ve Ribâb kabilelerine âmil tayin edilen Zibrikân b. Bedr'in Hz. Ebûbekir'e zekâtları göndermesi üzerine, sırf ona muhalefet olsun diye Bütûn ve Mekâis kabilelerinin reisi Kays b. Âsım'ın zekâtı kabiledaşları arasında dağıtması,⁹⁶ Yemen'de Esved el-Ansî'nin irtidâdına Ebnâlara karşı kin besleyen bazı Arap kabilelerinin destek vermesi⁹⁷ ridde hadiselerinde kabile taassubunun etkisini gösteren örnekler olarak zikredilebilir. Akrabâ savaşının en çetin anlarında hakiki bir din

⁹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 286; 289-292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 334. Araplar, Adnân ve Kahtân'dan sonra kendilerine dört kol nispet ederler. Bunlar Mudâr, Rebî'a, Kudâa ve Yemen'dir. Mudâr; Hindif ve Kays Aylân adında iki kola ayrılır ve Hz. Peygamber'in kabilesi olan Kureyş de Hindif koluna mensuptur (Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 358). Hanife, Tağlîb, Vail, Bekr, Şeybân gibi kollar ise Nizâr b. Me'âd vasıtasıyla Adnân'a kadar ulaşan Rebî'a'ya mensuptur (İrfan Aycan, "Rebîa (Benî Rebîa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 498). Dolayısıyla Umeyr'in ifadeleri kabileler arasındaki bu akrabalık veya ittifak ilişkileri çerçevesinde irdelendiğinde kabile taassubunun etkisi daha anlaşılır hale gelmektedir.

⁹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 257.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 328.

⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 508.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 268-269.

⁹⁷ Üçok, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, 29; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 82-83.

mensubu oldukları halde(!) neden Allah'ın kendilerine Müseylime'nin vaat ettiği yardımı getirmediğini sorduklarında, onun "*Sizin dininiz yoktur. Kabilenizin şan ve şerefi için savaşın...*"⁹⁸ şeklinde verdiği cevap da, esasında peygamberlik iddialarının kabilecilik taassubu üzerine çekilmiş bir kılıf olduğunu teyit etmektedir.

F) Mürtedlerin Nübüvvet Kurumuna Bakışları ve Algıları

Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan şahıslarla bunlara tabi olan toplulukların gerek peygamberlik müessesinden ne anladıkları gerek sözde ayetlerinde vurgulanan hususlara nasıl tepki verdikleri veya bunları kabulleniş tarzları gerekse eski inanç ve kültürlerinden hangi öğeleri İslam'dan sonra da yaşamaya devam ettikleri kaynaklarda zikredilen hadiselerdeki bazı ipuçlarından hareketle ortaya konulabilir. Fakat bunların tespitinin her zaman kesin teorilere dayanmadığı, yer yer ancak kuvvetli ihtimallere işaret edebileceğini belirtmek zorundayız. Bu bağlamda mütenebbiler ve tabilerinin tavırlarından hareketle nübüvvet müessesesi hakkındaki kanaatlerine dair bazı tespitlerimizi sıralamaya çalışacağız.

Öncelikle, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, bazı Arap kabilelerinin kabile taassubu, siyasî ve ekonomik kaygıların da etkisiyle mütenebbîlerin Hz. Peygamber'i ve Kur'ân'ı taklit eder tarzdaki söz ve eylemlerine (müezzinlerinin olması, vahiy meleğine sahip olduklarını iddia etmeleri, Kur'ân ayetlerinden yaptıkları alıntılar, kendilerine harem bölgeleri tayin etmeleri vb.) aldanmaları gerçeği her zaman üzerinde durulması gereken ve bu hadiselerle destek veren kişilerin bilinçsizlik boyutunu yansıtan unsurlar olarak zikredilmelidir. Bunların yanında mütenebbîlere tabi toplulukların bu kişileri neden peygamber olarak kabul ettikleri veya bir başkası yerine neden bu insanların iddiasına kulak verdiklerini de gerek kendi tutumlarından gerekse söylemlerinden hareketle deşifre edebiliriz.

Mürtedlerin bu türden tavır ve davranışlarına bakıldığında peygamberliği kabile taassubu çerçevesinde *kabile reisliği ile eşdeğer* bir makam olarak gördükleri ve bununla ilintili olarak nebîliğin vekâlet yoluyla devamlılık arz ettiğine inandıkları dikkati çeken ilk husustur. Onlara göre bir kişinin peygamber olması için kabilenin ileri gelenlerinden birisi olması lazımdır. Haliyle her bir kabile kendi liderini kendi peygamberleri olarak kabul edebilecektir. Nitekim Müccâ'a ve adamları yakalandıkları sırada, Hâlid b. Velîd'e "*Biz diyoruz ki, Sizden de bir peygamber bizden de bir peygamber olsun*"⁹⁹ mealindeki sözleri kabilelerin reislerinden her birinin

⁹⁸ *Kitâbü'r-Ridde*, 134-135.

⁹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 288.

ayrı ayrı peygamber olabileceği şeklinde bir algının bu insanların zihninde var olduğunu göstermektedir.

Mürtedler âlemşümul hususiyetinden ziyade mahallî bakış açısıyla değerlendirdikleri nebîlik makamına kendi liderlerini layık gördükleri gibi, devlete itaat çağrısı yapan Hz. Ebûbekir'i de Kureyş'in reisi ve peygamberi olarak tahayyül etmişler ve hatta Hz. Peygamber'in varisi gibi hareket etmesinden rahatsız oldukları ifade etmişlerdir. Nitekim Tuleyha'nın şâirlerinden Hutay'e b. Evs'in bir şiirinde;

Doğru sözlü olduğundan, Resulullah'a itaat ettik / Acaba şu
Ebûbekir'in işine ne oluyor?
O vefat ettikten sonra Bekir bize mi miras bırakıldı [Ebûbekir'i mi
veliaht kıldı]? / Eğer öyleyse Allah'ın evine yemin olsun ki bu bir
felakettir.¹⁰⁰
Resul zamanında elçi heyetimizi geri çevirseydiniz ya! / Deve
böğürtüsünün gürültüsünden endişe etmediniz mi!?
Muhakkak sizden istedikleri ve sizin de vermeyi reddettiğiniz şey
/ Bana bir hurma veya ondan daha tatlı gelmektedir.¹⁰¹

şeklinde zikrettiği mısralarda Hz. Ebûbekir'in devlet başkanlığı vazifesini kabullenmemelerinin yanında Hz. Peygamber'den sonra bir mirasçı gibi bu makamda bulunmasının kendileri için bir anlam ifade etmediğini vurgulaması, mürtedlerin nasıl bir kabilevî anlayışla nübüvvet makamına yaklaştıklarına işaret eder niteliktedir.

Benzer şekilde yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Umeyr b. Talhatü'n-Nemrî'nin Müseylime ile yaptığı görüşme sırasında dile getirdiği hususlar, Secâh ile Müseylime'nin yeryüzünü taksimlerine dair konuşmaları ve Müseylime'nin Ya'rûboğullarının peygamberi olarak geldiğine işaret eden sözleri hem asabiyet taassubunun boyutunu hem de nübüvvet telakkîlerindeki kabilevî niteliğini¹⁰² ortaya koymaktadır.

Mürtedlerin bu tavırlarına benzer bir yaklaşımı Mekkelilerin Hz. Peygamber'e karşı sarf ettikleri sözlerde de görmekteyiz. Nitekim onların "*Bu Kur'ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!*"¹⁰³

¹⁰⁰ Hutay'e b. Evs, *Dîvânü'l-Hutey'e bi-rivâyeti ve şerhi İbni's-Sekît*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 109-110; Ebü'l-Hayr, *Dîvânü hurûbi'r-Ridde*, 219; İbn Hubeyş, *Kitâbü'l-Gazavât*, 21.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 442.

¹⁰² Kister, "The Struggle Against Musaylima and the Conquest of Yamâma", 1-2.

¹⁰³ Zuhuf 43/31. Bu ayette ima edilen iki şehrin Mekke ve Taif olduğu konusunda müfessirler hemfikir olmakla beraber, iki kişiden kastedilenler hususunda farklı isimler zikretmektedirler (Taberî, *Tefsîrü't-Taberî -Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1422/2001), 10:

şeklindeki sözleri ile nebîliğin Hz. Peygamber'in yerine Kureyş'in ileri gelenlerinden birine verilmesi gerektiğini dile getirmelerinin arka planında, nübüvvet görevinin ancak zengin ve itibar bakımından yüksek seviyede bulunan şahıslara layık olduğu inancı yatmaktaydı. Bu açıdan mürtedlerin câhiliye düşüncesinden halen sıyrılamadıklarını ve eski inançlarının etkisinde kalmaya devam ettiklerini söylemek mümkündür.

İrtidad hareketlerine önderlik eden mütenebbîlerin bir diğer ortak özellikleri de *kâhin*, *şâir* ve *sihirbaz* olmalarıdır.¹⁰⁴ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere câhiliye devrinde kabile üyeleri arasında muteber kabul edilen bu üç sınıf, mürted topluluklarının nezdinde de saygın konumlarını korumaya devam etmiştir. Aynı zamanda câhiliye düşüncelerini henüz tam anlamıyla zihinlerinden atamamış bu insanların gözüyle bakıldığında, bir peygamber uhrevî âlemden cinler veya hayalî varlıkların yardımıyla hem güzel sözler söyleyen, hem insanları etkileyici sihirbazlık kabiliyeti olan hem de kehanetlerde bulunan bir kişi olmalıdır. Bu şekilde mezkur üç sınıfın nübüvvet gibi uhrevî bir makamla benzerlik arz ettiğine inanan bu topluluklar, tâbi oldukları kişilerin sıradan insanlar olmadığına ve soyut âlemlerle münasebeti bulunan sözde nebîlerinin arkalarından gitmeleri gerektiğine inanmaktaydılar.

Onların bu telakkîleri müşriklerin tutumlarından farklılık arz etmektedir. Zira Hz. Peygamber, nübüvvet görevine başladıktan sonra müşriklerin karşısına onları derinden sarsan ayetlerle çıkınca, müşrikler Resullullah'ı şâir, kâhin ve sâhir gibi sıfatlarla itham etmişlerdi. Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'i sâhir olarak tavsif etmeleri, nübüvvetin daha ulvî bir makam olduğunu düşünmelerinden ve Hz. Peygamber'i, sair sihirbazlar kategorisine dâhil ederek, toplumun gözünde çok daha yüce olan bu vasıftan mahrum bırakmaya çalışmalarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim buna benzer bir başka tavrı Mısır'daki müşrikler Hz. Musa'ya karşı takınmışlardır. Kendilerine ulaşan her felaketin ardından Hz. Musa'ya koşan Mısırlıların "Ey büyük sâhir!" diyerek cümlelerine başladıklarına Zührûf suresinde işaret edilmiştir.¹⁰⁵ Yardım talebi için gelen bir kimsenin

580-584). Fakat rivayetlerde Mekke'deki Velid b. Muğire ve Taif'teki Urve b. Mes'ûd es-Sekafi'nin adı öne çıkmaktadır (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015), 8: 359-360). Peygamberliğin verilmesi gerektiğini düşündükleri bu iki kişi ise hem buldukları şehrin zenginleri hem de ileri gelenleri arasında yer almaktaydılar. Haliyle müşriklerin, nübüvveti malca ve itibar/makamca yüksek seviyede olanlara layık görmekte olduklarına bu ayetteki ifadeleri de işaret etmektedir.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9: 440-441.

¹⁰⁵ "Dediler ki: 'Ey büyük sâhir! Rabbinin seninle olan sözleşmesine uygun olarak bize dua et ki, artık biz doğru yola döneceğiz'" (Zuhruf 43/49).

yardım isteyeceği kişiye hakaret etmesi pek de muhtemel olmayacağına göre, buradaki "sâhir" ifadesiyle Mısırlılar aslında "büyük bilgin ve âlim kişi" olduğunu vurgulamak istemişlerdir.¹⁰⁶ Dolayısıyla gerek Mekkeli gerekse Mısırlı inkârcılar, karşılardaki peygamberlerin nübüvvetlerini kabul etmek yerine şâirlik, kâhinlik veya sâhirlikle tavsif ederek onları öteki âlem ile irtibatlı olduklarına inandıkları bu sınıflarla bir tutmaya çalışmışlardır.

İslamiyet'in doğuşuna yakın zaman dilimi içerisinde Arap Yarımadası'nın çevresi, kıyı ve Hicaz gibi iç kesimlerinde Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik, Sâbiîlik, Zerdüştlük vb. dinlerin varlıklarına, bu dinlere mensup olan insanların Câhiliye Arapları'yla olan münasebetlerine ve bu dinlerin itikadî açıdan Arap kabilelerini belirli ölçüde etkilediklerine yukarıdaki satırlarda değinmiştik. Mütenebbîlerin fiil veya sözde ayetler içerisindeki söylemleriyle muhataplarının zihin dünyalarına yerleşmiş olan *Ehl-i Kitâb öğretilerinden* faydalanmaya çalışma biçimleri, mezkûr etkileşime bir başka açıdan emsal teşkil etmektedir.

Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinde Miryam, Debora, Hulda, Noadya, Anna, Filipus'un dört kızı gibi bazı kadın peygamberlerden bahsedilmektedir ki,¹⁰⁷ Secâh'ın ve etrafındaki mensuplarının bu inancın etkisinde kaldığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda kabile mensupları tarafından bunun bir farklılık ve övgü vesilesi olarak lanse edilmesi de ilgi çekicidir. Nitekim Kays b. Asım'ın "*Herkesin nebîsi erkek olurken / Bizim etrafında dönüp durduğumuz bir kadın peygamberdir*"¹⁰⁸ demesi bunu göstermektedir. Bunun yanında mütenebbîler arasında zikredilmesi gerektiğini düşündüğümüz Tuleyha'nın mağlubiyetinden sonra isyanı devam ettiren taraftarlarının reisliğine getirilen Selmâ bt. Mâlik adlı kadın da bu durumun bir diğer örneğini teşkil etmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Muhammed Selman Çalışkan, *Kur'an'da İnkarcıların Peygamber Tasavvuru* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 54.

¹⁰⁷ Mısırdan Çıkış 15/20; Hakimler 4/4; II. Tarihler 34/22; Nehemya 6/14; Luka 2/36-37; Resullerin İşleri 21/9.

¹⁰⁸ İbn Hubeş, *Kitâbü'l-gazavât* 90; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 274.

¹⁰⁹ Câhiliye dönemi Arap topluluklarında kadınları yeri ve konumu üzerine çok çeşitli araştırmalarda ve kaynaklarda bir takım öngörüler, iddialar ve bazı tespitler mevcuttur (Ramazan Altıntaş, "Câhiliye Arap Toplumunda Kadın", *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (2001): 61-85; Mustafa Öztürk, *Câhiliyeden İslamiyet'te Kadın* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 11-77). Genel kanı kadınların Arap toplulukları içerisinde pek de kıymetli bir konuma sahip olmadıkları ve ikinci/üçüncü sınıf insanlar gibi muamele gördükleridir. Fakat Secâh, Ümmü Ziml, Kuzey Arabistan'daki İbrilî, Şemsî ve Zebîbîlerin kadın melikeleri, Güney Arabistan'daki kabilelerin kadın kâhineleri (Nabia Abbot, "Pre-Islamic Queens", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58/1 (January 1941): 1-22; Caetani, *İslâm Târîhi*, 8: 164), Hz. Aişe ve Ebû

Benzer şekilde Müseylime'nin ortaya çıkışındaki hareket noktalarından birisini beklenen Mesih akidesinin tahrif edilmiş şekli teşkil etmektedir. Hz. Peygamber Muharrem 7'de (Mayıs-Haziran 628) Salî b. Amr el-Âmirî'yi Hıristiyanlık dinine mensup Yemâme Meliği Hevze b. Ali'ye davet mektubuyla birlikte gönderdi. Hevze bir dizi istişareden sonra elçi Salî'e cevaben, ancak Hz. Peygamber'in kendisine bazı yetkiler vermesi şartıyla müslüman olacağını ifade etti. Buradaki yetkilerden kastı ise Hz. Peygamber'in vefatını müteakip peygamberlik görevinin kendisine tevdi edilmesidir.¹¹⁰ Hevze'nin bu arzusu Hz. Peygamber tarafından kesin olarak reddedildiği gibi 8/628-629 senesindeki, ölümü, gelecekte planladığı vekil peygamberlik fikrini hayata geçirmesine mani oldu. Onun ölümünden sonra Yemâme halkı müslümanlığı seçen Beni Hanîfe reislerinden Sümâme b. Üsâl'in etrafında toplandılar. İşte bu sıralarda Benî Hanîfe'nin ileri gelenlerinden olan ve günden güne nüfuzunu kaybetmeye başlayan Müseylime'nin bir bakıma gücünü pekiştirmek adına Medine'ye gelmesi de tesadüf değildir. Fakat Müseylime'nin kendi liderliğini güçlendirmek adına İslamiyet'i kullanmayı ve Hevze'nin yolundan giderek onun gibi Hz. Peygamber'in halefi olmayı beklediği kesindir.¹¹¹ Dolayısıyla Müseylime'nin peygamberlik iddiasının temelinde 3 ana unsur vardı. Hıristiyanlıktaki Mesih anlayışının farklı bir yorumla ele alınması, Hevze örneği ve siyasi nüfuz sahasını genişletme arzusu. Ayrıca Müseylime'nin sayır söylemlerinde İslamî çizgiden çok Hıristiyanlık öğretilerine ait bilgilerin yoğunlukta olduğuna dair tespitler de¹¹² dikkat çekmektedir.

Esved el-Ansî'nin Zü'l-himâr (نو الحمار = eşek sahibi) veya Zü'l-hımâr (نو الخمار = peçe sahibi) lakabıyla ortaya çıkmasının arkasında yine beklenen Mesih inancına benzeyen İsevîlik düşüncesinin izleri vardır. Bu kelimenin

Süfyân'ın eşi Hind gibi meşhur simalar çerçevesinde Arap topluluklarında kadınların yeri ve konumu yeniden ele alınmaya muhtaçtır.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 1: 249; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2: 644; Abidin Sönmez, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1984), 141-145; Ahmet Önkâl, "Hevze el-Hanefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 285.

¹¹¹ Her ne adar İbn Sa'd onun Hz. Peygamberle görüşmediğini; fakat Hz. Peygamber'in Hanîfe heyetine "Sizin arkada bıraktığımız yüklerinizi koruyan kişi sizin en kötünüz değildir" şeklindeki sözlerini dayanak alan Müseylime'nin "Kendisinden sonra işin bende olacağını anlamış" şeklinde bir yargıya vardığını söylemiş olsa da (İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 1: 302), sair kaynaklarda yer alan aksi rivayetler ile hadiselerin akışı dikkate alındığında İbn Sa'd'ın bu rivayetini doğru kabul etmemiz mümkün görünmemektedir.

¹¹² Dale F. Eickelman, "Musaylima - An Approach to the Social Anthropology of Seventh Century Arabia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10/1 (1967): 39-40; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 37; W. Montgomery Watt, "Musaylima", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1993), 7: 665.

okunuşuna dair farklı rivayetler bulunmakla birlikte her halükarda Hıristiyanlık-Musevilik tabanlı sembollerin bu kelimeyle sıkı bir irtibatının olduğu görülmektedir. Nitekim Esved'in Zü'l-hımâr (ذو الحمار) lakabıyla anıldığına dair rivayetlerin muhtevası ile Hıristiyanlık akîdesindeki binek anlayışı arasında bir irtibat kurmak mümkündür. Brockelmann'ın¹¹³ da dikkat çektiği üzere, hıristiyanlara göre binek, beklenen kurtarıcının sembolüdür ve İncil'de aktarıldığına göre Tanrı, İsa Mesîh'e bir eşek ve yavrusuyla Kudüs'e girmesini emretmiştir.¹¹⁴ X. asırda Kuzey Afrika'daki bir cezbe tarikatının kurucusunun benzer unvanla (Bou Hamara, Bouhmara) anılmasının sebepleri içinde bu inanışın yansıması yer alır.¹¹⁵ Yine Esved'e nispet edilen ve "Peçeli" (ذو الخمار) anlamına gelen ikinci rivayetin muhtevasında da başka bir Hıristiyanlık öğretisinin etkisiyle karşı karşıya kalmaktayız. Zira Sâmil, kâhinler ve peygamberlerin, çoğu zaman peçeli dolaşmalarının bir gelenek olduğunu kabul etmişlerdir, Ayrıca Tevrat ve İncil'de RAB'la görüşünceye kadar Hz. Musa'nın da (a.s.) genellikle peçeli olarak dolaştığı anlatılmaktadır.¹¹⁶ Dolayısıyla Esved'in Zü'l-hımâr olarak anılmasıyla bu öğretiler arasında bir bağlantı kurmak mümkündür.

Mütenebbîler ve onların hitap ettikleri mensuplarının Ehl-i Kitâb'dan etkilenmek suretiyle bir nebî portresinin zihinlerinde varlığına işaret eden başka örneklere de tesadüf etmekteyiz. Örneğin Büzâha'daki savaşın en şiddetli anında Uyene b. Hısn üçüncü defa Tuleyha'nın yanına gelerek Cebrail'in (veya Zünnûn) kendisine herhangi bir haber getirip getirmediğini sorunca *"Senin de onunkine benzer bir değirmenin olacak ve unutamayacağın bir hadise vuku bulacak"* şeklinde bir ayetin indiğini söylemektedir.¹¹⁷ Yine Büzâha'daki savaşın aleyhine işlediği sırada söylediği *"Bana çevirme kolu olan bir değirmen yapmam emrolundu. Allah*

¹¹³ Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 37.

¹¹⁴ Matta 21/1-11.

¹¹⁵ Brockelmann ile Morocco'da Fas Sultanı Abdülaziz'e karşı büyük bir isyan hareketini başlatmış olan Cilâlî b. İdris ez-Zehrûnî'nin de benzer unvanla anılmasının (Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 44) beklenen kurtarıcı inancıyla irtibatlı olduğunu ifade etmektedir. Lakin Zehrûnî'nin devletin vergi reformu ile batılı güçlerin istila hareketlerine karşı bir isyan hareketi başlattığına, esasında devletin idaresinin hıristiyanlarla münasebeti bulunmayan ve hükümdarlık hırsı olmayan birine devredilmesi gerektiğine ifade ettiğine dair iddialar da mevcuttur (Hulusi Yavuz, "Abdülaziz el-Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 186). Dolayısıyla Brockelmann'ın iddia ettiği durum muhtemel görünmekle birlikte, ilgili iddiayı tam anlamıyla doğru kabul etmemiz mümkün gözükmemektedir.

¹¹⁶ Mısır'dan Çıkış 34/34-35; Pavlus'tan Korintilere İkinci Mektup 3/13-18.

¹¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 256; Abdurrahmân b. Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992), 2: 476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 209.

onunla dilediği kimseleri vuracak ve üzerine attığı kimseleri de ona atıp [öğütecek]"¹¹⁸ şeklindeki sözde ayette de değirmene vurgu yapmakta ve onun bir cezalandırma aracı olduğuna işaret etmektedir. Tuleyha'nın her iki sözünde kullandığı *değirmen* kelimesinin Ehl-i Kitâb'ın kutsal metinlerinde sıkça vurgu yapılan benzer bir öge ile paralellik arz etmesi dikkat çekmektedir. Zira gerek Tevrat'ta gerekse İncil'de *değirmenin "cezalandırma aracı, kıtlık, yokluk, sürgün, kıyamet veya ölüm gibi bir felaketin habercisi, bir evin hayat veren en önemli unsuru"* vb. şeklinde tasvir edilmektedir ki,¹¹⁹ Tuleyha'nın da burada sembolize ederek vurgulamak istediği husus, kendisine karşı olanların bir gün ağır bir cezaya uğrayacağıdır. Yine Tuleyha ve Secâh'ın söylemlerinde kullandıkları *güvercin* tabirine her iki semavî dinin kutsal metinlerinde -özellikle de İncil'de- sıkça rastlamaktayız. Gerek Tuleyha gerekse Secâh'ın muhataplarına tebliğ ettikleri uydurma ayetlerinde sürekli olarak güvercin üzerine yemin etmeleri hayli enteresandır. Mesela Tuleyha'nın "*Yemin olsun güvercine, kaya güvercinine ve Sured-i Savvâm'a (oruç tutan kuş) -ki sizden öncekiler yıllarca oruç tuttu- mülkünüz ulaşacaktır Irak'a ve Şam'a*"¹²⁰ şeklindeki sözde ayeti ile Secâh'ın "*Güvercini takip edin.*"¹²¹ *Haydi bir güvercin gibi çırpın kanatlarınızı...*"¹²² şeklinde nazil olduğunu iddia ettiği uydurma ayetlerinde güvercin üzerine yapılan vurgular da her iki mütenebbînin Hıristiyanlık akîdesinden etkilendiklerini gösteren unsurlar olarak zikredilebilir. Zira *güvercin* her iki dinin kutsal metinlerinde sıkça geçer¹²³ ve bu metinlerde vurgulanan hususlara dikkat edildiğinde *güvercinin* Kutsal Ruh'un Hz. İsa üzerinde parlayarak indiği bir formu;¹²⁴ Hz. Nuh'a karaların varlığını bildiren bir habercisi; kişinin RAB'ın rızasını kazanmak, işlediği bir günahın affını istemek veya herhangi bir

¹¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 260.

¹¹⁹ Hakimler 24/6, 16/21; Vaiz 12/4; Yeremya 25/10; Matta 18/6; Markos 9/42; Luka 17/2; Vahiy 18/21-22; *Nelson's New Illustrated Bible Dictionary*, ed. Ronald F. Youngblood vd. (Nashville: Thomas Nelson Publishers, 1995), 1265; John D. Davis, *A Dictionary of the Bible* (Grand Rapids: Baker Book House, 1966), 2: 502-503.

¹²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 260.

¹²¹ Secâh'ın bu sözde ayeti yandaşlarına Yemâme üzerine yürümelerini emrettiği sırada söylemiştir. Burada zikrettiği "عليكم باليمامة" ifadesiyle bir tevriyede bulunduğu anlaşılıyor. Bir taraftan Yemâme bölgesini kastederken diğer yandan güvercin kavramına da vurgu yapıyor.

¹²² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 271-272.

¹²³ Yaratılış 8/8-12, 15/9; Levililer 1/14, 5/7, 11, 12/6, 8, 14/22, 30-31, 15/14, 29; Çölde Sayım 6/10; Mezmurlar 68/13; Ezgilerin Ezgisi 1/15, 2/14; Yeşeya 18/14, 59/11; Yeremya 48/28; Hezekiel 7/16; Hoşea 11/11; Matta 3/16, 10/16; Markos 1/10; Luka 2/24, 3/21-22; Yuhanna 1/32.

¹²⁴ Henry Barclay Swete, *The Holy Spirit in the New Testament* (Oregon/Eugene: Wipf and Stock Publishers, 1998), 44-47; *Nelson's New Illustrated Bible Dictionary*, 63.

hastalığından şifaya kavuşmasına karşılık şükrünü ifade etmek gayesiyle sunduğu bir tür kurbanlığı; bir felaketten kaçarak yeni bir yaşama adım atanların hareketlerinin benzetildiği bir varlığı olarak tasvir edildiği görülmektedir.¹²⁵ Özellikle bir yerden başka bir yere hareketin benzetilmesi veya bir seferin başlatılması konusunda mütenebbîlerin sözde ayetlerindeki hususlar ile İncil'deki benzerlikler bu manada dikkat çekicidir.

Mürtedlerin nübüvvet makamına bakışlarını yansıtan bir başka husus ise, bu toplulukların tabi oldukları peygamberlerde mutlaka bir olağanüstülük aramalarıdır. Yani onlara göre bir peygamberin *mucizeleri* olmalıdır. Örneğin, Tuleyha'nın kabilesi içerisinde taraftarlarının artmasına sebep olan olay, onun Dirâr b. el-Ezverî'nin kendisini öldürmek kastıyla vurduğu kılıç darbesinin bir sebeple işlememesi ve bu durumun Tuleyha'nın meleklerce korunduğuna hükmedilmesidir.¹²⁶ Yine Esved'in hayvanlar üzerindeki hipnoz numaralarıyla hem halka korku vermesi hem de onların teveccühünü kazanması ve uyku halinde bile bir meleğin kendisine düşmanlarından haberler getirdiğini ifade eden cümleler sarf etmesi¹²⁷ bu kabilden örnekler olarak zikredilebilir. Aynı şekilde Müseylime'nin hipnoz yöntemi kullanmak suretiyle kabuklu yumurtayı şişeden geçirme hadisesinde insanlara gösterdiği sözde mucizesinin de halkı etkilediğine ve taraftarlarının artmasına sebep olduğuna yukarıda işaret etmiştik.

Yine bu Arap topluluklarından bir kısmına göre -yaygın bir düşünce olmamakla birlikte- peygamberler *ölümsüz* varlıklardır. Bu inancın temelinde Hıristiyanlığın etkisi de muhtemeldir. Hz. İsa'nın ölmediği ve göklere çekildiği Hıristiyanlık akidelerinden birini teşkil eder. Nitekim bu türden düşünceye sahip olanların başında Hıristiyanlık'ın yaygın olduğu Bahreyn bölgesi gelmektedir. Bahreyn bölgesinin nüfus olarak en geniş kabilelerinden biri olan Abdülkaysîler, Hz. Peygamber'in vefatını haber aldıklarında "*Eğer Muhammed bir peygamber olsaydı, ölmezdi*" diyerek irtidat etmişlerdi.¹²⁸ Benzer bir düşünceyi gerek Uhud savaşı sırasında gerekse Hz. Peygamber'in vefatı sırasında sahabeler de gündeme getirmişlerdi.¹²⁹ Birbirine nispeten uzak coğrafi bölgelerde yaşayan bu iki farklı grubun benzer görüşleri dile getirmesi hayli ilginçtir.

¹²⁵ Davis, *A Dictionary of the Bible*, 1: 182.

¹²⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 257.

¹²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 233, 236-237.

¹²⁸ İbn Hubeyş, *Kitâbü'l-gazavât*, 21. Abdülkaysîlerin ileri gelenlerinden Cârûd b. Muallâ, her insan gibi peygamberlerin de ölümlü varlıklar olduğu konusunda kabilesini ikna etmeyi başarmış ve kabilenin irtidâdını büyümeden sona erdirmiştir. (Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 302, Merzûk, *Hareketü'r-Ridde fi'l-Bahreyn*, 30).

¹²⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 2: 269-275; Süyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 64.

Yine bu mürted kabilelerin inanışına göre bir peygambere *vahiy getiren melek* de olmalıdır. Nitekim Tuleyha'nın vahiy meleği Zünnûn veya Cebrail'dir.¹³⁰ Aynı şekilde Esved'de kendisine Sehîk ve Şekîk adlı iki meleğin¹³¹ haber verdiğini söylemiştir. Müseylime *Yemâme'nin Rahmânî*'nden ve Cebrâil'den¹³² haberler aldığını iddia etmiş ve kendisini de bu meleklerle bütünleşmiş gördüğünden Rahmânü'l-Yemâme unvanını kullanmıştır. Secâh da kabiledaşlarını savaşa teşvik ederken bulutların rabbinden emirler aldığını iddia etmiştir.¹³³

Sonuç

Arap yarımadası ve yakın çevresinin kadim mukimleri olan Arap kabileleri, İslamiyet'in zuhurundan evvel puta tapıcılık başta olmak üzere çeşitli din ve inanç kültürlerini benimsemişlerdir. Yarımadanın genelinde yaygın olan putperestliğin ilkel kabile inanç çeşitlerinden biri olması ve semavî/kitabî hususiyetten mahrum olması hasebiyle, başka din ve kültürlerin öğretilerinden önemli ölçüde etkilenmiş ve zaman içerisinde farklı formlara bürünmüştür. Dolayısıyla tekdüzelik arz etmeyen ve mahallî bir yapılanmaya sahip olan bu inanç kültürü Câhiliye Arap kabileleri arasında yayılmıştır. İslamiyet bu dağınık ve tevhid anlayışından uzak olan dinî yapılanmayı ortadan kaldırarak Arap topluluklarını câhiliye örfünden kurtarmayı hedeflemesine rağmen, Hz. Peygamber'in vefatına yakın tarihlerde müslüman olan bazı kabileler İslamî öğretileri tam anlamıyla kavrayamamıştır. Haliyle, Hz. Peygamber'in hayatının sonlarına doğru bu topluluklar, Ridde isyanlarına destek vermiş ve hatta bazı kabile mensupları fiilen mürtedlerle birlikte isyana katılmıştır.

Mütenebbîler Arap coğrafyasındaki karmaşayı kendi lehlerine çevirmek için sosyal, siyasî, ekonomik ve dinî öğeleri kullanarak, sahip oldukları güç ve nüfuzlarının yanı sıra bazı yeteneklerinden de faydalanmak suretiyle insanları peşlerinden sürüklemeye çalışmıştır. Mütenebbîlere tabi olanların dinî anlayışlarındaki zayıflığın kabile taassubu ve benzeri saikler tarafından ifsat edilmesi de meselenin bir başka vechesini oluşturmaktadır. Bu insanların peygamber tasavvurlarının câhiliye dönemindeki müşriklerin tavırlarına benzer ölçüde sathî olduğu,

¹³⁰ İbn Hubeys, *Kitâbü'l-gazavât*, 49; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, 2: 206; Beyhakî, *el-Mehâsinü ve'l-Mesâvî*, 50-51; Kelâ'î, *el-İktifâ*, 2/1: 24.

¹³¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3: 231-233; Abdurrahman Vâhid eş-Şüccâ', *el-Yemen fî sadri'l-İslâm -mine'l-bi'seti'l-Muhammediyye hatta kıyâmi'd-devleti'l-Emeviyye* (Dımaşk: Dârü'l-Fîkr, 1987), 256; Atûm, *Hareketü'r-Ridde*, 68.

¹³² *Kitâbü'r-Ridde*, 108.

¹³³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (1987), 138.

zahirî farikaların eşliğinde bir nebî portresi çizdikleri, inanç ve zihin dünyalarının başka din ve kültürlerin tesirinde kaldığı, dolayısıyla da İslamiyet'in Arap yarımadasında önceki devirlere nazaran daha güçlü bir şekilde yayılmaya ve Arap toplulukları arasında karşılık bulmaya başlamasına rağmen, bu mürted kitlenin halen gayr-i İslamî öğelerden tam anlamıyla kopamadıkları bu çalışma vesilesiyle ve farklı bir açıdan bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Câhilî Arapların zihinlerinde var olan nebî imgesiyle, Kur'ân'da çerçevesi çizilen nübüvvet telakkîsi kıyaslandığında, temelde birbirinden oldukça farklı bir anlayış etrafında şekillendikleri görülecektir.

Kaynakça

- ABBOT, Nabia. "Pre-Islamic Queens". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58/1 (January 1941): 1-22.
- ALGÜL, Hüseyin. "Esved el-Ansî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 440-441. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- ALTINTAŞ, Ramazan. "Cahiliye Arap Toplumunda Kadın". *Diyanet İlmi Dergi* 37/1 (2001): 61-85.
- APAK, Adem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.
- ARI, Mehmet Salih. *Hazreti Ebûbekir ve Ridde Savaşları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- _____. "Tuleyha b. Huveylid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14: 362-364. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- ARSLANTAŞ, Nuh. *Hz. Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2016.
- ASLAN, Abdülgaffar. "Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Son Peygamber Oluşu ve Yalancı Peygamberlik Olgusu". *Süleyman Demirel Üniversitesi IV. Kutlu Doğum Sempozyumu -Tebliğler- (Isparta: 19-20 Nisan 2001)*, Ed. İsmail Yakıt. 101-126. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- ATÛM, Ali. *Hareketü'r-Ridde*. Ammân: Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadîse, 1987.
- AYCAN, İrfan. "Rebîa (Benî Rebîa)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 498-499. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- AYDIN, Mustafa. *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- BALCI, İsrâfil. *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tıbâ' - Ömer Enîs et-Tıbâ'. Beyrut: Mü'essesetü'l-Ma'ârif, 1987.
- _____. *Fütûhu'l-büldân - Ülkelerin Fethi*. Trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- BEYHAKÎ, İbrahim b. Muhammed. *el-Mehâsin ve'l-müsâvî*. Thk. Muhammed Süveyd. Beyrut: Dârü İhyâ'i'l-Ulûm, 1408/1988.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân. *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*. Trc. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- BROCKELMANN, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. Trc. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah İsmâ'îl b. Muhammed. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhibbüddîn el-Hatîb - Muhammed Fu'âd Abdülbâkî. Kâhire: el-Matba'atü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1403.
- BUHL, Frantz. "Müseylime", *İslam Ansiklopedisi*. 8: 820-821. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979.
- CAETANİ, Leona. *İslâm Târîhi*. Trc. Hüseyin Câhid. 10 Cilt. İstanbul: Tanin Matbaası / Yeni Matbaa, 1924-1927.
- CAHEN, Claude. *İslamiyet -Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar-*. Trc. Esat Mermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Ömer b. Bahr. *Kitâbü'l-hayevân*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 7 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matba'a Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966.
- CEVÂD ALİ. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Beyrut: y.y., 1993.
- ÇAĞRICI, Mustafa. "Arap (İslam'dan Önce Araplar'da Din)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ÇALIŞKAN, Muhammed Selman. *Kur'ân'da İnkarcıların Peygamber Tasavvuru*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- ÇELEBİ, İlyas. "Kâhin (Kelam)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 171-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- ÇELİK, Ahmet. "Tarih Boyunca Kur'ân'dan Yapılan İntihaller; Eski ve Çağımızdaki Yalancı Müseylime Arasında Bir Karşılaştırma". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006): 63-94.
- ÇETİN, Nihad M. "Arap (Edebiyat)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ÇİFTÇİ, Faruk. "Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 13 (2002): 315-324.
- ÇUBUKÇU, Asri. "Sümâme b. Üsâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 130-131. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- DAUDI, Khalid Zafarullah. "Hatm-i Nübüvvet-Literatür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 479-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- DAVIS, John D. *A Dictionary of the Bible*. 2 Cilt. Grand Rapids: Baker Book House, 1966.
- DİRAZ, Muhammed Abdullah. *en-Nebe'ü'l-azîm -Nazarâtün cedîdetün fi'l-Kur'ân*. Küveyt: Dârü'l-Kalem, 1970.
- DIYÂRBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. *Târîhu'l-hamîs fî ahbâri enfesi nefîs*. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü Şa'bân, ts.

- DÛRÎ, Abdülaziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. Trc. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- EBÛ'L-HAYR, Muhammed Abdullah. *Dîvânü hurûbi'r-Ridde*. Amman: Cüheyriye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004.
- EICKELMAN, Dale F. "Musaylima - An Approach to the Social Anthropology of Seventh Century Arabia". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10/1 (1967): 17-52.
- ERKAL, Mehmet. *Zekât -Bilgi ve Uygulama-*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2004.
- FAYDA, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____. "Ebnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 78-79. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- _____. "Ridde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 91-93. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- _____. "Secâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 266. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- _____. *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- GOLDZİHER, Ignaz. "What is Meant by 'al-Jâhiliyya'". *Muslim Studies*. Ed. S.M. Stern. Trc. C.R. Barber - S.M. Stern. 1: 201-208. Albany: State University of New York, 1977.
- GÜNDÜZ, Şinasi. "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu ve Ebû Hanife ile Çağdaşlarının 'Kitâb' Terimi Merkezli Yaklaşımları". *İslamî Araştırmalar* 15/1-2 (Ebû Hanîfe Özel Sayısı 2002): 241-245.
- _____. *İslam ve Sâbiîlik*. İstanbul: HİKAV Yayınları, 2018.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 1993.
- _____. "El-Îlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri". Trc. İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961): 213-222.
- HARMAN, Ömer Faruk. "Kâhin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- HUTEY'E, İbn Evs. *Dîvânü'l-Hutey'e bi-rivâyeti ve şerhi İbni's-Sekît*. Thk. Müfîd Muhammed Kamîha. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan -Kur'ânî Dünya Görüşü'nün Semantiği*, Trc. M. Kürşad Atalar, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- İBN HALDÛN, Abdurrahmân. *el-Mukaddime*. Thk. Abdüsselam eş-Şeddâdî. 3 Cilt. Dârülbeyzâ: Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005.

- _____. *Târîhu İbn Haldûn*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- İBN HANBEL, Ahmed. *el-Müsned*. 20 Cilt. Şrh. Ahmed Şâkir Hamza ez-Zeyn. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1416/1995.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1410/1990.
- İBN HUBEYŞ, Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbü'l-gazavât li-İbni Hubeyş*. Thk. Ahmed Anîm. b.y.: y.y., 1983.
- İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE. *Zâdü'l-me'âd*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût. 4 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1998.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'îl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1418/1998.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. "Redde". *Lisânü'l-'Arab*. Tsh. Emîn Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdıku'l-Ubeydî. 5: 184-186. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1417/1997.
- İBN SA'D, Muhammed el-Hâşimî el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. Trc. Abdurrahman Elmalı vdğ. 11 Cilt. İstanbul: Sıyer Yayınları, 2014.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Halîl Me'mûn Şihâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1422/2002.
- İBNÜ'N-NEDİM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist*. Thk. Eymen Fu'âd Seyyid. 2 Cilt. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1430/2009.
- İŞ, Ahmed Sa'd. *Hurûbü'r-Ridde -Dirâse Tahlîliyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- KARA, Cahid. *İslam Coğrafyasında Mecûsîler -Emevîler'in Sonuna Kadar-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- KARAASLAN, Nasuhi Ünal. "Şair". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 298-301. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- KÂTİBÎ, Gaydâ Hazne. *Evveliyyâtü'l-fütûh hurûbu'r-Ridde fi'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2009.

- KELÂ'Î, Süleyman b. Mûsâ el-Endelüsî. *el-İktifâ*. Thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-İlm, 1997.
- KISTER, M. J. "The Struggle Against Musaylima and the Conquest of Yamāma". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27 (2002): 1-56.
- Kitâbü'r-Ridde ma'a nebze min fütûhi'l-İrâk ve zikri'l-Müsennâ bin Hârise, rivâyetü Ahmed b. Muhammed b. A'sem el-Kûfî*. Thk. Yahya el-Cebûrî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-İrâk, kilâhümâ rivâyetü İbni'l-A'sem el-Kûfî*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Paris: Editions Tougui, 1989.
- Kitâbü'r-Ridde*. Thk. Mahmud Abdullah Ebü'l-Hayr. Amman: Dârü'l-Furkan, ts.
- KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem. *Kitâbü'l-Fütûh*. Thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. b.y.: Dârü'l-Evzâ, ts.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri. "Mudar (Benî Mudar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 358-359. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- MAĞLÛS, Sâmi b. Abdullah. *Atlasu hurûbi'r-Ridde fî 'ahdi'l-Halîfeti'r-Râşîd Ebîbekr es-Siddîk*. Riyad: Şeriketü'l-Abikân li'l-Ebhâsi ve't-Tatvîr, 1429/2008.
- MERZÛK, Hasan Saîd Seyyid. *Hareketü'r-Ridde fî'l-Bahreyn*. Beyrut: el-Mü'essesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâseti ve'n-Neşr, 2005.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc en-Nîsâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Dârü Tayyibe, 2006.
- Nelson's New Illustrated Bible Dictionary*. Ed. Ronald F. Youngblood vdg. Nashville: Thomas Nelson Publishers, 1995.
- ÖMER, Teysîr. *er-Ridde ve âsâruhâ -Dirâse mukârene ma'a'l-Kânûn*. Dımaşk/Beyrut: Mektebetü'r-Resâ'ili'l-Câmi'iyeti'l-Âlimiyye, 2012.
- ÖNKAL, Ahmet. "Hevze el-Hanefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 285. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- _____. "Müseylimetülkezzâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 90-91. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- ÖZTÜRK, Mustafa. *Cahiliyeden İslamiyet'te Kadın*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- RÂFİKÎ, Muhammed Sâdık. *Târîhu'l-âdâbi'l-Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974.
- SÂLİM, Abdülazîz. *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye -Târîhu'l-Arab münzü asri'l-Câhiliyye hattâ Sükûti'd-devleti'l-Emeviyye*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1986.
- SÂMERRÂ'Î, Nu'mân Abdürrezzâk. *Ahkâmü'l-Mürted -Dirâse mukârene*. Riyad: Dârü'l-İlm, 1983.

- SHOUFANI, Elias, *al-Riddah and the Conquest of Arabia a Re-Evaluation*. Toronto: University of Toronto Press, 1973.
- SÖNMEZ, Abidin. *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1984.
- SÖNMEZ, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- SÜYÛTÎ, Celâleddin Ebî Abdirrahmân. *Esbâbü'n-Nüzûl el-müsemmâ Lübbâbü'n-nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*. Beyrut: Mü'essesütü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1422/2002.
- SWETE, Henry Barclay. *The Holy Spirit in the New Testament*. Oregon/Eugene: Wipf and Stock Publishers, 1998.
- ŞEVFÂNÎ, İlyâs. *Hurûbu'r-Ridde - Dirâse nakdiyye fi'l-masâdir*. Beyrut: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1995.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîr - el-Câmi'u beyne'l-fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'ilmi't-Tefsîr*. Thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Mansure: Dârü'l-Vefâ, 1994.
- ŞEYH, Abdüssettâr. *Ebûbekir es-Sıddîk*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2016.
- ŞÜCCÂ', Abdurrahman Vâhid. *el-Yemen fî sadri'l-İslâm -mine'l-bi'seti'l-Muhammediyye hatta kıyâmi'd-devleti'l-Emeviyye*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1987.
- TABAĞOĞLU, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif bi-Mısır, 1962.
- _____. *Tefsîrü't-Taberî -Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1422/2001.
- TUĞ, Salih. *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. Ankara: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1984.
- ÜÇOK, Bahriye. *İslâmdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*. Thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- VÂKİDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Megâzî*. Thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- VESÎME, Ebû Yezîd b. Mûsâ, b. el-Furât. *Kıta'un min Kitâbi'r-Ridde*. Haz. Habil Wilhelm Hoenerbach. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1951.

- WATT, W. Montgomery. "Musaylima". *The Encyclopaedia of Islam*. 7: 664-665. Leiden: E. J. Brill, 1993.
- WELLHAUSEN, Julius. *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*. Trc. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.
- _____. *Skizzen und Vorarbeiten*. 6 Cilt. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1884-1899.
- YAVUZ, Hulusi. "Abdülaziz el-Alevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 186. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- YAVUZ, Salih Sabri. *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 272-276. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- YILMAZ, Ali. "Arap Edebiyatında Şeytanlı (Cinli) Şairler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002): 261-268.
- YILMAZ, Ayten. *İslâm Öncesi Arap Toplumunda Kehanet*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007.
- YURDAGÜR, Metin. "İslâm Düşünce Tarihinde Hatm-i Nübüvvet Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997): 303-312.